

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TASAVVUFÎ AÇIDAN ÜFTÂDE VE HÜDAYİ DİVANLARININ
MUKAYESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HABİBE NUR AFŞAR

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Bedriye Reis

BOLU, EKİM - 2022

KABUL VE ONAY SAYFASI

Habibe Nur AFŞAR tarafından hazırlanan “**Tasavvufî Açıdan Üftâde Ve Hüdayi Divanlarının Mukayesesi**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans olarak oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

31/10/2022

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Bedriye REİS
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TABAKOĞLU
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Esmâ ÖZTÜRK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET

TASAVVUFÎ AÇIDAN ÜFTÂDE VE HÜDAYİ DİVANLARININ MUKAYESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HABİBE NUR AFŞAR

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ BEDRİYE REİS))

BOLU, EKİM - 2022

ix + 106

Türk tasavvuf tarihinde 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan önemli yeri sahip ve Celvetiyye pirleri olarak bilinen Mehmet Mühiddin Üftâde ve Aziz Mahmud Hüdayi hayatlarını tebliğ ve irşad ile geçirmiştir. Onlar tasavvufî fikir ve yaşantılarını şiirleriyle de dile getirmiştir. Edebî bir üslûpla hem zihin dünyalarını hem gönül âlemlerini mısralara aktarmışlardır. Divanları pek çok çalışmaya konu olmuştur. Ancak iki divanın tasavvufî açıdan mukayesesine ilişkin herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada ortak kavramlar üzerinden mukayese yapılarak Üftâde ve Hüdayi'nin fikir dünyalarındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulması amaçlanmıştır. Üftâde ve Hüdayi'nin divanları incelendiğinde müelliflerin ilmî, amelî ve fikrî birikimlerini şiirlerinde işledikleri gözlemlenmiştir. Fakat Hüdayi'nin şeyhi ile arasındaki üslûp ve işleyiş farkı, Üftâde'nin dizelerindeki mecâzi mana merak uyandırmıştır.

Araştırmaya divanlardaki kavramların tasnifiyle başlanmıştır. Ardından kavramların kullanıldığı manalar, şairlerin bu kavramlar ile kast ettikleri ve aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenmiştir. Kelimeler şiirlerle desteklenerek müelliflerin konu hakkındaki görüşleri nakledilmiştir. Giriş bölümünde Üftâde ve Hüdayi'nin yaşadığı dönemin özellikleri ve tasavvufî hayat incelenirken divanlar üzerine yapılan çalışmalar anlatılmıştır. Birinci bölümde Üftâde ve Hüdayi'nin hayatı, ilmî, edebî, tasavvufî şahsiyetleri ve tarikatları kısaca işlenmiştir. İkinci bölümde çalışmanın asıl konusu Tasavvufî Açıdan Üftâde Divanı ve Hüdayi Divanlarının Mukayesesini yapılmıştır. Bu bölümde mukayeseye konu olan kavramlar; varlık ve bilgiye dair kavramlar, hal ve makamla ilgili kavramlar, seyr u sülûk ile ilgili kavramlar olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır. Divanlar herhangi bir edebî kaygı olmadan tasavvufî açıdan incelenmiştir. Araştırma esnasında müelliflerin sadece şiirlerinde kast ettikleri mana ve muhtevalar kaynaklık etmiştir.

ANAHTAR KELİMELE: Üftâde, Hüdayi, Divan, Mukayese.

ABSTRACT

**COMPARISON OF THE SUFI COURT OF UFTADA AND THE
COUNCIL OF HUDAYI
MASTER THESIS
HABIBE NUR AFSAR
BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
(SUPERVISOR: ASST. PROF. DR. MEMBER BEDRİYE REİS)**

BOLU, JUNE 2022

ix + 106

Mehmet Mühyiddin Üftâde and Aziz Mahmud Hüdayi, who had an important place in the history of Turkish Sufism in the first quarter of the 16th and 17th centuries and were known as the Celvetiyye pırları, spent their lives with tabligh and irşad. They also expressed their Sufi ideas and experiences through their poems. In a literary style, they transferred both their minds and hearts to verses. Their courts have been the subject of many studies. However, there is no study on the Sufi comparison of the two diwans. In this study, it is aimed to reveal the similarities and differences in the idea worlds of Uftade and Hudayi by making comparisons through common concepts. When the diwans of Uftade and Hudayi were examined, it was observed that the authors processed their scientific, moral and intellectual accumulations in their poems. However, the difference in style and operation between Hudayi and his shaykh and the metaphorical meaning in Uftade's verses aroused curiosity.

The research started with the classification of the concepts in the diwans. Then, the meanings used by the concepts, what the poets meant by these concepts and the similarities and differences between them were examined. The words were supported by poems and the opinions of the authors on the subject were conveyed. In the introduction, the characteristics of the period in which Üftâde and Hudayi lived and the studies on diwans while examining the Sufi life are explained. In the first part, the life of Uftade and Hudayi, their scientific, literary, Sufi personalities and sects are briefly discussed. In the second part, the main subject of the study is the comparison of the Uftade Divan and the Hudayi Divans from the Sufi Perspective. The concepts that are the subject of comparison in this section are; concepts related to existence and knowledge, concepts related to state and authority, concepts related to seyr u sulûk are collected under three headings. The Divans were examined from a Sufi point of view without any literary concerns. During the research, the authors only meant in their poems.

KEYWORDS: Üftâde, Hüdayi, Divan, Comparison.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	vii
TEŞEKKÜR	viii
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	1
ÜFTÂDE VE HÜDAYİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ VE TASAVVUFÎ HAYAT	2
ÜFTÂDE VE HÜDAYİ’NİN DİVANLARI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	6
ÜFTÂDE DİVANI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	6
HÜDAYİ DİVANI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	7
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1. ÜFTÂDE VE HÜDAYİ’NİN HAYATI, İLMÎ, EDEBÎ, TASAVVUFÎ ŞAHSİYETLERİ, ESERLERİ VE TARİKATI.....	9
1.1. MEHMED MUHYİDDİN ÜFTÂDE	9
1.1.1.HAYATI.....	9
1.1.2.İLMÎ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ	10
1.1.3.ESERLERİ	11
1.2. AZİZ MAHMUD HÜDAYİ.....	11
1.2.1.HAYATI.....	11
1.2.2.İLMÎ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ	14
1.2.3.ESERLERİ	15
1.3. CELVETİYYE	16
İKİNCİ BÖLÜM	19
2. TASAVVUFÎ AÇIDAN ÜFTÂDE DİVANI VE HÜDAYİ DİVANI’NİN MUKAYESESİ	19
2.1. VARLIK VE BİLGİYE DAİR KAVRAMLAR	19
2.1.1.VÜCÛD.....	19
2.1.2.VAHDET- KESRET	22
2.1.2.1. ÂLEM/ DÜNYA.....	26
2.1.2.2. MÂSİVÂ.....	30

2.1.3.İRFAN/ MÂRİFET	33
2.1.4.TECELLÎ- KEŞF- ZEVK- NÛR	35
2.1.5.ZÂHİR- BÂTİN	41
2.2. HAL VE MAKAMLA İLGİLİ KAVRAMLAR	43
2.2.1.MUHABBET	43
2.2.1.1. AŞK- ÂŞİK- MÂŞUK	46
2.2.1.2. GÜL- BÜLBÜL	50
2.2.1.3. CÂN- CÂNÂN	52
2.2.1.4. DOST	54
2.2.1.5. PERVÂNE	56
2.2.1.6. ŞEVK	57
2.2.2.FENÂ- BEKÂ	58
2.2.3.İHSAN	61
2.2.4.SABİR	64
2.2.5.ŞÜKÛR/ HAMD	68
2.2.6.SİDK	71
2.2.7.HAYRET	73
2.2.8.MAHV	74
2.3. SEYR U SÛLÛK İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	76
2.3.1.NEFS	76
2.3.1.1. GAFLET	79
2.3.1.2. HEVÂ	80
2.3.2.KALB- GÖNÛL	81
2.3.2.1. SIR- RUH	86
2.3.3.SÛLÛK- TARÎK	89
2.3.3.1. ŞERİAT, TARİKAT, HAKİKAT	90
2.3.3.2. TÂLİB, SÂLİK, VELÎ	92
2.3.4.ZİKİR	95
2.3.5.VUSLAT	98
2.3.6.İRŞÂD- HİDAYET- TEVFÎK	99
2.3.7.EDEB	101
SONUÇ	103
KAYNAKLAR	107

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

BAİBÜ : Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Bşk. : Başkan, Başkanlık

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

çev. : Çeviren

nşr. : Neşir

thk. : Tahkik

Hız. : Hazreti

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimimde kıymetli tecrübelerini benimle paylaşıp, fikir ve rehberliğiyle destek olan değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Bedriye Reis'e, eğitimim ve tez sürecinde çeşitli görüşleriyle destek olan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Tabakoğlu'na ve tezim hakkında fikirlerini bildirerek katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Esma Öztürk'e şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Sûfilerin manevi hallerde söyledikleri dizelerin anlaşılmasında bir takım sorunlar meydana gelmiştir. İncelenen divanlarda müellifler tasavvufî düşüncelerini şiir diline de aktarmıştır. Araştırmanın konusu, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde adından çokca bahsedilen Mehmed Muhyiddin Üftâde'ye ve Aziz Mahmud Hüdayi'ye ait olan divanların mukayesesinin yapılarak tasavvufî açıdan incelenmesini konu almıştır. Bu bağlamda Üftâde ve Hüdayi'nin görüşlerini divanlarına nasıl yansıttıkları ve onların tasavvufî anlayışları, divanları kapsamında çalışılmıştır.

Üftâde ve Hüdayi üzerinde müstakil olarak pek çok çalışma yapılmıştır. Hem tasavvuf hem edebiyat alanında mühim araştırmalar ile katkı sağlanmıştır. Müelliflerin divanları üzerine yapılan araştırmalarda dil yapısı edebî olarak incelenmiş ve çeviri yapılarak kısaca hayatlarından bahsedilmiştir. Fakat hem şeyh- mürid olan hem de aynı dönemde yaşayan bu önemli iki sûfî çok az bir arada anılmıştır. Bu sebeplerle Üftâde ve Hüdayi, divanlarında görüşleri ve düşüncelerini nasıl yansıttıkları bu çalışma ile araştırılmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tasavvufî Açıdan Üftade ve Hüdayi Divanları'nın Mukayesesi isimli araştırmada müelliflerin yaşadığı dönem ve tasavvufî hayat incelenerek divanlar üzerinde yapılan çalışmalar hakkında genel bilgi verilmiştir. Girişte araştırma konusu hakkında genel bir bilgilendirme ile konunun önemine dikkat çekilmiştir. Birinci bölümde Üftâde ve Hüdayi'nin hayatı, ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyetleri, eserleri ve Celvetiyye tarikatı kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde divanlarda sık kullanılan ortak kavramların mukayesesi yapılmıştır. Çalışmada *Üftâde Divanı*'nın Bursalı Mehmed Tâhir tarafından hicri 1328'de basılan nüshası, *Hüdayi Divanı*'nın ise Mehmed Gülşen Efendi tarafından hicri 1338'de basılan *Külliyat-ı Hüdayi* isimli eserindeki nüshası esas alınmıştır.

ÜFTÂDE VE HÜDAYİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ VE TASAVVUFÎ HAYAT

Osmanlı Devleti’nin yükselişe geçtiği bir dönemde yaşayan Üftade (895-988/ 1490-1580)¹ ve Hüdayi (948-1038/ 1541-1628)², yönetimde pek çok padişaha ve hâdiseye şahitlik ederler. Yaşadıkları dönemdeki padişahlar; II. Bayezıd (1448- 1512), I. Selim (1470- 1520), I. Süleyman (1495- 1566), II. Selim (1524- 1574), III. Murad (1546- 1595), III. Mehmed (1566-1603), I. Ahmed (1590- 1617), II. Osman (1604- 1622) ve IV. Murad (1612- 1640)’dır.

Osmanlı, topraklarının doğuda ve batıda genişlemesiyle askerî, siyasi, ictimâî ve kültürel alanlarda zirveye çıkar. Anadolu fetihlerinin çoğalmasıyla da bu topraklarda ki hareketlilik artar. 15. yüzyılın başlarında Timur’un Ankara’ya kadar gelmesi, Cem Sultan isyanı gibi çeşitli olaylarla yorulan Anadolu, Yıldırım Bayezıd tarafından tekrar toparlanır.³ Yavuz Sultan Selim’in hükümranlılığı süresince Osmanlı toprakları en geniş sınırlarına ulaşır. Memlûk Devleti’nin yıkılmasıyla da Osmanlı, hilâfeti devr alır. I. Selim, döneminde İslam dünyasının bütünleştirici bir lideri haline gelir.⁴ Tek şehzâde olarak tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman döneminde fetih politikası batıya doğrudur. Kanuni, Belgrad’ın alınması ve Akdeniz mücadeleleriyle devlet topraklarında hâkimiyet kurar.⁵

Sigetvar Seferi sırasında vefat eden babasının yerine geçen II. Selim, saltanat dönemince hiç sefere çıkmayan ilk padişah olarak kayıtlara girer.⁶ II. Selim’in vefatı üzerine III. Murad, annesi Nurbanu Sultan (1525- 1583) ve Veziriâzam Sokullu Mehmet Paşa (1505- 1579) tarafından tahta davet edilir. Onun devrinde Osmanlı’da iki büyük cephe vardır. Doğuda Safevîler ile mücadele edilirken batıda Habsburglar’a karşı açılan savaşlar başlar. III. Murad bu savaşlar

¹ Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, MC_Osm_K.00636/01), 27.

² Aziz Mahmud Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, nşr. Mehmet Gülşen Efendi (İstanbul: Matbâ-i Bahriyye, 1338), 4; İsmail Hakkı b. Mustafa el- Ayduş el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Şeyh İsmail Hakkı bi- tarîk-i Celvetî* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, YRY_Osm_00231), 82.

³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 1/413- 431; Şerafettin Turan, “Bayezid II” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay.,1992), 5/ 237.

⁴ Feridun Emecen, “Selim I” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2009), 36/ 414.

⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2/354; Feridun Emecen, “Süleyman I” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2010), 38/ 72.

⁶ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2/399, 419; Feridun Emecen, “Selim II” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay.,2009), 36/ 416.

sırasında vefat eder.⁷ III. Mehmed ise Celâli İsyanları ve İran Savaşları ile iç karışıklıklarla meşgul olur. Doğuya düzenlediği Nahçıvan Seferi sırasında hastalanarak hayatını kaybeder.⁸

Celâli İsyanları sırasında tahta geçen I. Ahmed, İran ve Avrupalı devletlerle anlaşmalar yaparak sulh yolunu tutmaya çalışır.⁹ Ardından yerine II. Osman geçer. Genç Osman olarak da bilinen padişah öncelikle idari ve askeri yeniliklere başlar. Ancak Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmaya niyetlenirken tarihte örneğine az rastnalacak şekilde tahttan indirilerek Yedikule Zindanlarında boğularak şehit edilir.¹⁰ Bu hazine olaydan sonra I. Ahmed'in Mahpeyker Kösem Sultan (1589-1651)'dan olan oğlu IV. Murad tahta geçer ve kardeşinin intikamı için çaba sarf eder. IV. Murat'ın seferleri arasında en çok bilineni Bağdat Seferi'dir.¹¹

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren tasavvuf ve tarikatlara yakın alakası ile bilinir. Üftâde ve Hüdayi'nin yaşadığı tarihlerde tasavvufî cerayanların başında Halvetiyye, Nakşibendiyye, Zeyniyye, Mevleviyye, Bektaşîyye ve Bayramiyye gelir. Amasyalı Pîr İlyas Halvetî (ö. 837/1434) ile Anadolu topraklarına giren Halvetilik tarikatı zamanla tesirini atırır. II. Bayezîd himayesinde İstanbul'da Halvetî tekkeleri kurulur.¹² Söz konusu yıllarda Halvetilik, Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1487), Cemal-i Halvetî (ö. 899/1494), Habib Karamânî (ö. 902/1496), Davûd-u Halvetî (ö. 913/1507), Sünbül Sinan (ö. 936/1529), Hayreddin Tokâdî (ö. 937/1530), İbrahim Gülşenî (ö. 940/1534), Şeyh Şaban-ı Velî (ö. 976/1569) gibi isimler ile yayılır. Anadolu ve Balkanlarda faaliyetleri artan Halvetilik'in pek çok şubesi vardır.¹³

Yine II. Bayezîd döneminde Abdullah-ı İlâhî (ö. 896/1491) ile Anadolu topraklarına giren Nakşibendiyye Abdurrahman Câmî (ö. 898 1492), Emir

⁷ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3/8, 141; Bekir Kütükoğlu, "Murad III" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları,2020), 3/ 172.

⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3/225.

⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3/8, 265; Müctebâ İlgürel, "Ahmed I" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1989), 3/31-32.

¹⁰ Feridun Emecen, "Osman II" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2007), 33/ 454.

¹¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3/385; Ziya Yılmaz, "Murad IV" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları,2020), 31/ 182.

¹² Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 547-546.

¹³ Ali Öztürk, *XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 18; Semih Ceyhan, "Halvetiyye", *Türkiye'de Tarikalar Tarih ve Kültür* ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 69/ 701-702.

Ahmed-i Buharî (ö. 922/1516), Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) ve halifeleri ile yayılır. Bu yıllarda sadece Anadolu değil, Balkanlar ve Hint coğrafyasında da tesiri artan Nakşilik ilerleyen yıllarda Osmanlı topraklarında etkili olur.¹⁴

Zeyniyye tarikatı Abdullatif el- Kudsî (ö. 856/1452) vasıtasıyla Anadolu'da görülür.¹⁵ İstanbul'da ve pek çok şehirde Vefaiyye şubesiyle yayılır. Bu şubenin kurucusu ise Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491)'dır. Abdullah Kastamonî (ö.894/1489), Bolulu Şeyh Muhyiddin Mehmet Çelebi (ö. 900/1494), Muhyiddin Esved (ö. 925/1519), Seyyid Velâyet (ö. 929/1522) gibi isimler bu devirde yaşamış tarikatın önemli isimleridir.¹⁶

Anadolu'dan başlayarak Balkanlara kadar ulaşan Mevlevilik, 15. yüzyılda daha çok yayılır. İstanbul'da ilk Mevlevî âsitânesi II. Bayezîd döneminde açılır.¹⁷ 16. yüzyılın ilk yarısında ise Divâne Mehmed Çelebi (ö. 951/1544) vesilesiyle Mevlevilik büyük bir coğrafyaya yayılır.¹⁸ Cemâleddin Çelebi (ö.915/1509), Divâne Mehmed Çelebi'nin halifesi Safâî Dede (ö. 940/1533) ve Hüsrev Çelebi (ö. 968/1561), Ferruh Çelebi (ö.1010/1601) gibi isimlerde tarikat Osmanlı topraklarında devam eder.¹⁹

Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'nın teşekkülünde önemli yeri olan Bektâşilik, Üftâde ve Hüdayî'nin yaşadığı dönemde Balım Sultan ile yeni bir sürece girer ve tarikat Balkanlara doğru yayılmaya başlar. Bu dönemde Bektâşilik, Kalenderîlik'ten tamamen ayrılır.²⁰

Bayramiyye ise 15. yüzyılda Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1430) tarafından Anadolu'da kurulan ilk türk tarikatıdır. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra Bayramiyye üç kollara ayrılır. Şemsiyye kolunun kurucusu Akşemseddin (ö.

¹⁴ Mustafa Koç, "16. yy Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşî-Ahrârî, Yesevî ve Kübrevî Şeyhleri", *Kutadgubilig Felfese- Bilim Araştırmaları* 7 (Mart 2005), 216-217.

¹⁵ Abdurrezzak Tek, "Zeyniyye Kültürünün Bursa'daki Mirası", *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu* 4/18 (Eylül 2005), 382.

¹⁶ Reşat Öngören, "Zeyniyye", *Türkiye'de Tarikarlar Tarih ve Kültür*, ed.Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 69/863-878.

¹⁷ Murat Akgündüz, "Mevlevilik ve Osmanlı Padişahları", *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri-II* (Ekim 2007), 347.

¹⁸ Sezai Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 27-28.

¹⁹ Barihüda Tanırkorur, "Mevlevilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları., 2004) 29/ 469-470.

²⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektâşilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları., 1992) 5/ 374.

863/1459)'dir. Melâmiyye kolunun kurucusu Bıçakçı Ömer Dede (ö. 888/1475)'dir. Celvetiyye ise Aziz Mahmud Hüdayi'ye nispet edilir.²¹

Silsilesi Hızır Dede (ö. 918/ 1512) vasıtasıyla Hacı Bayram-ı Veli'ye uzanan Üftâde yaşadığı dönemdeki tasavvufî fikir çevresinde yetişir. Medrese-Tekke ayrımının çok fazla olmadığı bu devirde tasavvuf ricâli şer'i ilme önem verir. Tekke erbâbına bağlılığı ile bilinen kimselerin yanında sûfilerin görüşlerini benimsemeyen hatta buna karşı tavrı olan devlet adamı ve âlim zâtlar da mevcuttur. Fakat 17. yüzyılda Kadızadeli zihniyetin önayak olduğu sema ve devran yasağı dışında mutasavvıfların faaliyetlerini engelleyecek derece bir karşıtlık Osmanlı topraklarında kök salmamıştır. Osmanlı dönemi tasavvufî hayat ve düşüncenin önemli merkezlerinden biri olan Bursa'da yaşayan Üftâde, devletin ilmî ve fikrî birikiminin de zirvede olduğu bu zamanda medrese ve tekkelerden istifâde ederek irşâd faaliyetlerinde bulunur.²²

Devlet ricâline yakınlığı ile bilinen Hüdayi ise bu devirde devletin başkentinde yaşaması sebebiyle her sınıftan insanla muhatap olurken irşad ve tebliğ vazifesi yapar. Padişahlara kılıç kuşandırıp saray ehlinin sohbetlerine katılır. Üsküdar'daki âsitânesinde hayatını sürdürür. Devletin bekâsı için yönetimdeki kimselerle irtibat halinde kalır ve padişahları mektupları ile ikaz ettiği dahi vardır. Özellikle I. Ahmed'in Hüdayi'ye intisabını yazan eserler, döneminin diğer padişah ve devlet görevlilerinin de ona hürmet ettiğini kaydeder.²³ Hüdâyî, devrin önemli ve önde gelen şeyhlerinden olduğu için IV. Murad'a Eyüp Sultan'da saltanat kılıcı kuşandırır.²⁴

İslam kültürüne bağlı olarak Arapça ve Farsça eserlerin verildiği bu dönemde Hüdayi de bu dillerde eserler verir. Divan Edebiyatı'nın da zirvesinin yaşandığı çağda her iki müellifimizde hem hece vezni ile hem aruz vezni ile şiirler yazar. Divanlarında lirik bir üslupla din, tasavvuf, aşk, muhabbet, hikmet gibi konular ele alınır. Üftâde ve Hüdayi'nin şeriata bağlılıkları yaşantıları başta olmak üzere eserleri, halifeleri ve bıraktıkları tesirlerden anlaşılır.

²¹ Hamdi Kızıler, "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram-I Veli Ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi", *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2013), 74-75.

²² Mustafa Bahadıroğlu, *Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarikatı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 3-7.

²³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e- Kaynaklar, Kitap, Bel_Osm_0.00201-01/01), 214.

²⁴ Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2014), 72.

Yunus Emre (ö. 1320) tarzı şiirlerin hâkim olduğu Tasavvufî Halk Edebiyatı'nda şairler de bu üsluba yakın bir tavır takınır. Halkın tasavvufî ilgisine yönelik olan bu eserlerde kimi zaman da vahdet-i vücûd anlayışına rastlanır. Üftade ve Hüdayi, Yunus Emre gibi coşkun tabiatlı sûfilerden farklı olarak temkinli olmayı tercih ederek şiirlerini de bu çerçevede kaleme alır.

Celvetiyye'nin temelini oluşturan tevhid anlayışı mücâhede ile geliştirilir ve tezkiye, tasfiye, tecliye prensibi ile temellendirilir.²⁵ Allah'ın varlığı ve birliğine vâsıl olmak için belirlenen prensip ve seyr u sülûk yolunun takip edilmesi tavsiye edilir. Tevhidden maksat ise zikirdir. Kelime-i Tevhid zikrinin telkin edilmesiyle sâlikin bazı mertebelerden geçmesi hedeflenir. Sâlik, tevhid zikrinde üç mertebeden geçer ve her birinde ayrı bir niyet ve tefekkürü mevcuttur. İlk mertebede “*Lâ ma'bûde illallah*” zikrinin manasını düşünerek zikreder. İkincisinde tevhidi “*Lâ matlûbe illallah*”ın manasının tefekkürü ile zikreder. Üçüncüsünde ise “*Lâ mevcûde illallah*” manası ile tevhid zikrini icrâ eder.²⁶ Bu dönemde Osmanlı topraklarında yaygın olan Halvetiyye tarikatı Celvetiyye'nin mukâbili gibi görünse de Hüdayi, Mısır'da Halveti bir şeyhden “usûl- esmâ” telkini de alır.²⁷

ÜFTÂDE VE HÜDAYİ'NİN DİVANLARI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

ÜFTÂDE DİVANI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Üftade, şiir ve ilahilerini *Divan*'ının da toplar. Bursalı Mehmet Tâhir Efendi (1861-1952) bu eseri düzenlenerek 1328/ 1910'da İstanbul'da Necm-i İstikbâl Matbaası tarafından Osmanlıca olarak tab' eder. 1990'da Mustafa Bahadıroğlu “*Üftade, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarikatı*” adlı yüksek lisans teziyle Üftade'nin hayatını inceler.²⁸ Ardından 1995'te bu çalışmanın üzerine *Üftade Divanı*'nı da ekleyerek neşreder.²⁹ Okuyucuların isteği ve Bursa Üftade Kur'an Kursu Derneği'nin desteğiyle 2000 yılında bu iki çalışma birleştirilerek müstakil bir eser olarak Furkan Ofset tarafından basılmıştır.

²⁵ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 191- 192.

²⁶ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 198.

²⁷ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 49.

²⁸ Mustafa Bahadıroğlu, *Üftade, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarikatı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 12.

²⁹ Mehmed Muhyiddin Üftade, *Üftade Divanı*, nşr. Mustafa Bahadıroğlu (Bursa: Furkan Ofset, 2012).

Mustafa Bahadıroğlu'nun bu çalışmasını Paul Ballafant önce Fransızca'ya ardından İngilizce'ye tercüme eder.

2009'da Tuğrul Çağrı Toysal *Üftade Divanı*'nı Latin harflerine aktararak metnin imla ve dil özelliklerini inceler. Toysal, metnin transkripsiyonunu yaparak kelime dizinini çıkarır. O, çalışmasının asıl amacının metnin dil özelliklerini ortaya çıkararak literatüre katkı sağlamak olduğunu da yüksek lisans tezinin girişinde açıklar.³⁰ Arzu Meral, 2012 senesinde *Divan*'ın bütün nüshalarını karşılaştırarak Revak Kitabevi aracılığıyla *Divan-ı Hazret-i Üftade* ismiyle yeniden yayımlar.³¹ 2019 yılında ise Adem Kıyıcı “*Üftade Divanı'nda Dinî Tasavvufî Muhteva*” adıyla yazdığı yüksek lisans tezinde hem Üftade'nin hayatını inceler hem de şiirlerdeki dinî- tasavvufî içerikleri ve konuları anlatır.³²

HÜDAYİ DİVANI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Hüdayi şiirlerini, ilahilerini, kıt'a ve müfred beyitlerini *Divan*'ın da toplar. Bu eserine *Divan-ı İlâhiyat* da denilir. Müellife ait yazma nüsha mevcut değildir. Ancak vefatından hemen sonra bazı müridleri tarafından yazılan çeşitli nüshaları vardır. Günümüze gelene kadar *Hüdayi Divanı* eski harflerle iki, yeni harflerle beş defa basılmıştır:

1. Sahaf Nûrî, *Külliyât- ı Hüdayi*, İstanbul 1287.
2. Mehmed Gülşen, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, İstanbul 1338- 1340.
3. Kemaleddin Şenocak, *Kutbu'l-Arifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, İstanbul 1970.
4. Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi Divan II*, İstanbul 1985.
5. Mustafa Tatcı- Musa Yıldız, *Aziz Mahmud Hüdayi Divan-ı İlâhiyat*, tıpkı basım ve çeviri yazı, İstanbul 2005.
6. Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Divanı*, Ankara 2006.
7. Azmi Bilgin, *Aziz Mahmud Hüdayi Divan “Bütün Şiirleri”*, İstanbul 2021.

³⁰ Tuğrul Çağrı Toysal, *Üftade Divanı* (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 6.

³¹ Mehmed Muhyiddin Üftade, *Divan-ı Hazret-i Üftade*, nşr. Arzu Meral (İstanbul: Revak Kitabevi, 2012).

³² Adem Kıyıcı, *Üftade Divanı'nda Dinî Tasavvufî Muhteva* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Fevziye Tansel, 1967’de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mecmuası’nda yayımlanan makalesinde Hüdai’nin hayatına değinirken edebî yönüne de vurgu yapar.³³ 1980 yılında Hasan Kâmil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdai ve Celvetiyye Tarikati” konulu doktora tezi yazar.³⁴ Bu çalışmanın ardından Yılmaz, *Hüdai Divanı*’nı yayına hazırlar ve 2006’de basılır. Sibel Öner de 2006’da “Aziz Mahmud Hüdai Divanı’nın Halk Edebiyatı ve Metaforik Anlatım Bakımından Değerlendirmesi” isimli yüksek lisans tezinde Hüdai Divanı’nı farklı bir bakış açısıyla inceler.³⁵ 2010 senesinde İklima Gençdoğan ise *Hüdai Divanı*’nı “Aziz Mahmud Hüdai Divanı’nda Dinî Muhteva” adıyla çalıştığı yüksek lisans tezinde ele alır ve divanın içindeki dinî- tasavvufî kavramlarla muhtevasını açıklar.³⁶

³³ Fevziye Tansel, “Seyyid Aziz Mahmud Hüdai”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1, 1967.

³⁴ Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdai Ve Celvetiyye Tarikati* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1980).

³⁵ Sibel Öner, *Aziz Mahmud Hüdai Divanı’nın Halk Edebiyatı Ve Metaforik Anlatım Bakımından Değerlendirmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

³⁶ İklima Gençdoğan, *Aziz Mahmud Hüdai Divanı’nda Dinî Muhteva* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÜFTÂDE VE HÜDAYİ’NİN HAYATI, İLMÎ, EDEBÎ, TASAVVUFÎ ŞAHSİYETLERİ, ESERLERİ VE TARİKATI

1.1. MEHMED MUHYİDDİN ÜFTÂDE

1.1.1.HAYATI

Âriflerin Sultânı, Bursa’nın kutbu olarak anılan Üftâde’nin adı Mehmed, lakâbı Muhyiddîn, mahlâsı Üftâde’dir. Manyaslı bir ailenin evlâdı olarak 900/1495 yılında Bursa’da Araplar Mahallesi’nde dünyaya gelir. Ailesi hakkında ayrıntılı bilgi kaynaklarda geçmez fakat anne ve babasının onun ilim erbâbı olması için teşvik ettikleri rivayet edilir. Genç yaşında babasının teşvikiyle ipekçilik mesleğiyle meşgul olur. İlk tahsilini Selçuk Hatun Camii İmamı Muslihiddîn Efendi’den alır. Muhtemeldir ki tasavvuf ile ilk irtibatı bu zât vesilesiyledir.³⁷

Sesinin güzelliği ve ilmî ehliyeti sebebiyle müezzinlik ve imamlık yapmıştır. Emir Sultan Camii’inde de bu dönemde imamlık yaptığı bilinmektedir. Rivayet olunur ki; halk onun sesine hayran kalır ve rağbet görür. Bu hizmeti dolayısıyla bir kaç akçelik maaş verilir. O gece rüyasında “mertebeden üftâde oldun (düştün)” diye ikâzda bulunulmasının ardından maaşı terk ederek kendisine de “Üftâde” lakabını takar. Daha sonra şiirlerinde bu lakabı kullanır.³⁸

Üftade henüz on yaşında iken Bayramiyye meşâyihinden Hızır Dede ile tanışır. Hızır Dede, Hacı Bayram-ı Veli Hazretleri’nin halifesi Akbıyık Meczub (ö. 1455)’dan icâzet alır. Üftade ise sekiz sene şeyhine hizmet eder. Bu yaşlarda şehrinde meczub olarak bilinen kişilerle hemhâl olduğu, onlardan dua aldığını anlatılmaktadır.³⁹ On sekiz yaşında iken şeyhini kaybeden Üftade, rivayetlere göre seyr u sülûkunu Muhyiddin İbn el- Arâbî (1165- 1240)’nin ruhâniyetinden üveysî yol ile tamamlar. Zâhiri ve bâtını ilimleri tahsil eder. Vaaz ve hutbelerinde

³⁷ Hüsâmeddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftâde* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler,OE_Yz_1537), 3- 4; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*, 77; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 27.

³⁸ Hüsâmeddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftâde*, 3; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 78; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 28-29.

³⁹ Hüsâmeddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftâde*, 5; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 77; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 28.

Mesnevî'den nakiller yapabilecek kadar farsçaya hâkimdir. Özellikle şeriata ittibâsı ile nâm salar.⁴⁰ Doğanbey, Namazgâh, Kayhan Camiilerinde hitabette bulunur, Aziz Mahmud Hüdayi de Kayhan Camii'nde kendisine intisab eder. Üftâde, doksan üç yaşlarında 12 Cemâziye'l- evvel 988/ 26 Temmuz 1580 senesinde ahirete irtihâl eder. Vasiyeti üzerine camisinin yanındaki türbeye defnolunur.⁴¹

1.1.2.İLMÎ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

Osmanlı'nın yükselme devri olarak tarif edilen bu devirde fetihlerin yanında ilmî bir ilerleme de had safhaya çıkar. Âlim, şeyh ve müderrislerin çok fazla olduğu bu devirde çağdaşlarından sıyrılarak Emir Sultan Camîi ve diğer pek çok camide uzun yıllar vaizlik yapar. Üftade, talebelerine sadece tasavvuf ilminde kaynak olmaz. Tefsir ve diğer şer'î ilimlerde de vukûfiyete sahip, Arapça ile Farsça'ya da hâkim, İmam Gazâlî (1058- 1111), Muhyiddin İbn el- Arabî, Sadreddin el- Konevî (1209- 1274) gibi sûfîlerin eserlerini hazmetmiş bir âlimdir.⁴²

Mevlana(1207- 1273)'nın *Mesnevî*'si ile vaaz yapabilecek kadar Farsça'ya hâkim olsa da şiirlerinde tekke edebiyatının en önemli temsilcisi Yunus Emre tarzını takip eder. Hece vezniyle yazdığı şiirleri halk ve dervişânı tarafından rağbet görür. Bazı şiileri ise bestelenir. Şiirlerini halka hitap eden açık bir dil ile aktarmasının yanında ârifâne bir üslûbu da vardır. Sûfîlere hitap eden hikmetlerle dolu ifadelerle de yer verir. Şeriat çizgisine dikkat çekerek zâhidâne yaşayışa işaret eder. Vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemesine rağmen şiirlerinde bunu âşikâr etmez.⁴³ Aruz vezniyle yazdığı şiirlerinde dahi ağdalı bir dil kullanmaktan sakınır. Dolayısıyla Üftade'nin müteşerrî tavrı ve halkın içinde olma arzusu hayatının her anına nüfuz etmiş haldedir.⁴⁴

Hayatı boyunca zâhidâne ve takva üzere yaşayışı esas olan Üftâde, halk içinde Hakk'ı arar. Halvet yerine celveti tercih eder. İsmail Hakkı el- Bursevî

⁴⁰ Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 28; Mustafa Bahadıroğlu, *Üftâde Divânı* (Bursa: Üftâde Kur'an Kursu Derneği, 2000), 16.

⁴¹ Hüsameddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftâde*, 6-7; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 78-79; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 29.

⁴² İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 79; Bahadıroğlu, *Üftâde Divânı*, 18.

⁴³ Üftade, *Divan*, (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 330/1), 24

⁴⁴ Bahadıroğlu, *Üftâde Divânı*, 23; Nihat Azamat, "Üftâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2012) 42/ 283.

(1653- 1725)'nin deyimiyle fenâ ve bekâ mertebelerini cem eder. Zulmânî ve nurânî yetmiş bin perdeyi geçerek her nesnenin esrârına vâkıf olur. O, hem mâlûm hem meçhûldür. Zâhirde beşeriyet mertebesinde iken bâtın da gaybû'l-gaybedir.⁴⁵ Aziz Mahmud Hüdayi, riyazet ve mücahadesi neticesinde çarşıda dirilerden çok ölüleri müşâhede ettiğini şeyhine anlattığında Üftade de bu hal üzere olduğunu dile getirir.⁴⁶ Birçok menkıbesi bulunan Üftade, devrin devlet ricâlininde dikkatini çeker ve Sultan III. Murad ziyaret ederek sohbetinde bulunur.⁴⁷

1.1.3.ESERLERİ

Üftade'nin kayıtlarda üç eseri mevcuttur. *Vâkıat*, Aziz Mahmud Hüdayi tarafından Arapça olarak kaleme alınmış olup Celvetiyye'nin ilk yazılı kaynağıdır. Bu eser Hüdayi'nin seyr u sülûku esnasında üç yıl boyunca şeyhiyle yaptığı sohbetleri gün ve tarihleri ile not aldığı eseridir. *Divan*'ı ise şiir ve ilahilerinin toplandığı manzum eseridir. Eski ve yeni alfabe ile basılarak üzerine çalışmalar yapılır. *Hutbe Mecmuası* adındaki hutbelerini içeren eserine de ulaşılamamıştır.⁴⁸

1.2. AZİZ MAHMUD HÜDAYİ

1.2.1.HAYATI

Celvetiyye Tarikatı'nın Pîri Aziz Mahmud Hüdayi'nin asıl adı “Mahmud”dur. “Aziz” ismi kendi eserlerinde geçmez. “Hüdayi” ise şiirlerinde kullandığı mahlasıdır. Şeyhi Üftade tarafından verilen bu isim, “doğru yola mensup” mânâsına gelir. Hüdayi, 948/ 1541'de Şereflikoçhisar'da doğar. Doğum tarihi için farklı tarihler rivayet edilse de kabul gören tarih budur. Babası Fazullah b. Mahmud'dur. İlk tahsiline memleketinde başlayan Hüdayi, eğitimine İstanbul'da Küçük Ayasofya Medresesi'nde devam eder. Medresede hocası Nâzırzâde Ramazan Efendi, medrese tahsilini tamamladıktan sonra onu yanına muid olarak alır. Bu süre zarfında Halvetî meşâyihından Nureddinzâde Muslihiddîn Efendi(1502- 1574)'nin sohbetlerine de katıldı.⁴⁹

⁴⁵ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 80; Bahadıroğlu, *Üftade Divanı*, 25.

⁴⁶ Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 33.

⁴⁷ Hüsameddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftade*, 8-9.

⁴⁸ Bahadıroğlu, *Üftade Divanı*, 26; Nihat Azamat, “Üftade”, 283.

⁴⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 4; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 82; Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 42-48.

Hocası Nâzırzâde Edirne Selimiye Medresesi'ne müderris, Mısır ve Şam'a kadı tayin edildiği yıllarda Hüdayi'yi de yanından ayırmaz. Hüdayi, Mısır'da bulunduğu sırada Halvetiyye'nin Demirtaşıyye kolundan olan Kerîmüddin el-Halvetî'den "usûl-i esmâ" terbiyesi görür. 981/ 1573'te Mısır'dan Bursa'ya döner. Hocası Nâzırzâde Bursa mevleviyetine getirilirken Hüdayi de Ferhâdiye Medresesi'ne müderris ve Câmi Atik Mahkemesi'ne nâib olarak tayin edilir.⁵⁰

Mısır'da bulunduğu yıllarda tarikat hayatı başlayan Hüdayi, o sırada tarikat eşrâfından evlenerek tarikat ehline akrabalığı hâsıl olur. Hocası Nâzırzâde'nin de vefatının ardından Bursa'ya yerleştiğinin üçüncü yılında gördüğü rüyalarındaki bazı mânevi işaretlerle daha önce vaazlarına katıldığı Üftade Efendi'ye intisâb ederek seyr u sülûküne başlar. Bütün resmi görevlerinden ve mal ile mülkünden ayrılıp Üftade'nin dergahında irşad halkasına katılır. Üç yılın ardından şeyhinden hilâfet alarak 987/ 1580 yılında ailesiyle Sivrihisar'a gider.⁵¹

Sivrihisar'da altı ay kalabilen Hüdayi, şeyhini ziyaret için Bursa'ya geri döndüğünde 988/ 1580'de Üftade vefat eder. Muhtemeldir ki şeyhine olan hasretiyle Hüdayi, Bursa'da daha fazla kalamayarak ailesiyle Rumeli tarafına gitme kararı alır. Eski Zağra'da bir süre kaldıktan sonra İstanbul'a gelir. İstanbul'un çeşitli bölgelerinde ikamet ettikten sonra Küçükayasofya'ya yerleşir.⁵² Buradaki hizmetlerinin ardından Üsküdar'ı mesken edinir. 998/ 1589'da satın aldığı yere âsitâne inşaatına başlanır ve 1003/ 1594'te tamamlanır.⁵³ Bu sırada Fatih Camii'nde tefsir, hadis ve fıkıh dersleri vererek vaizlik vazifesi yapmaktadır. Âsitânenin inşaatı tamamlandıktan sonra dört yıl daha Fatih Camii'nde görevde bulunur. Ancak hem mesafenin uzaklığı hem de çeşitli vazîfeleri sebebiyle vaizlik faaliyetlerine Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde devam eder. Bu camiide perşembe günleri vaazlar verir. Böylece Hüdayi'nin

⁵⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 4; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikâtı*, 49; Kemaleddin Şenocak, *Kutbu'l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi* (İstanbul: Turgut Şedde Matbaası, 1970), 9.

⁵¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 5; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 83; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikâtı*, 51- 54.

⁵² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 5-6; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikâtı*, 54- 56;

⁵³ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 83.

İstanbul hizmetleri tamamen Üsküdar merkezli olur. Sadece Sultanahmet Camîi yapımından sonra her ayın ilk Pazartesi gününde vaaz etmeye gitmektedir.⁵⁴

Hüdayi'nin üç defa hacca gittiğini rivayet edilir.⁵⁵ Oldukça hareketli ve bereketli bir ömrün ardında doksan yaşları civarında 3 Safer 1038/ 1 Ekim 1628'de ahirete irtihal göç eder. Büyük bir cenaze merasiminden sonra zâviyesinde yaptırdığı türbeye defnedilir.⁵⁶ Hüdayi hayatta iken bütün erkek evlatları vefat eder, zürriyeti kız evlatları vesilesiyle sürer.⁵⁷

Aziz Mahmud Hüdayi halktan döneminin sultanlarına kadar geniş bir halk kitlesini etkiler. Hayatı boyunca sekiz Osmanlı padişahı görerek birçoğuyla yakın münasebetleri olur. Hüdayi'nin çocukluk, gençlik ve İstanbul'da medrese eğitimi için bulunduğu yıllar Kanuni Sultan Süleyman devrine rastlar. Osmanlı Devleti'nin en güçlü yılları olan bu yıllarda Kanuni'nin ardından II. Selim tahta geçer ve bu dönemde Hüdayi'nin Edirne Selimiye Medresesi'ne gittiği, Şam, Mısır ve Bursa'da olduğu yıllara denk gelir. III. Murad'ın sultan olduğu devirde de Hüdayi, Üftade'ye intisap edip ardında hilafet alarak Sivrihisar, Rumeli ve Balkanlar'daki tebliğ ve irşad dönemiyle İstanbul'a yerleştiği döneme isabet eder. III. Murad devrinde Hüdayi, dönemin seçkin şeyhleri arasındadır. Hüdayi'nin III. Murad arasında geçen çeşitli konularda yazdığı uyarı ve öğüt mektupları *Tezâkir-i Hüdayi* adlı eserinde geçer.⁵⁸ III. Mehmed devrinde Hüdayi Üsküdar'daki hankâhını tamamlar ve bu devirde Halvetî ricâlinden Şemseddin Sivâsî ile görüşerek tekkesinde misafir eder. I. Ahmed ile Hüdayi'nin münasebeti bir rüya tabiri ile başlayıp dostluk derecesine kadar gelir, Ahmed Han'ın Hüdayi'ye intisabıyla zirveye ulaşır. Sultanahmet Camîi'nin yapımı ve sonraki süreçte de birbirlerine destekleri devam eder.⁵⁹ II. Osman da babası gibi Hüdayi'ye derin saygı duyan bir padişahı. Aziz Mahmud Hüdayi IV. Murad'ın da saltanat kılıcını devrin en mûteber şeyhi olarak kuşatır.⁶⁰

⁵⁴ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 58.

⁵⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 6.

⁵⁶ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 86; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 74- 75.

⁵⁷ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 77.

⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 549.

⁵⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 214.

⁶⁰ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 58- 73; Fevziye Tansel, "Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1(1967), 34-35.

Evliya Çelebi(1611- 1684), Aziz Mahmud Hüdayi'nin 170.000 müridi olduğunu söyler. Onun dergahının her zümreden insanla dolup taşıdığını Seyahatnâme'sinde anlatır.⁶¹ Padişahlara olan yakınlığının yanında devlet ricâlinden Sadrazam Kayserili Halil Paşa (1570- 1629), Dilaver Paşa(ö. 1622), ilmiyeden Hoca Sâdeddin Efendi (1536- 1599), Sun'ullah Efendi (1553- 1612), Şeyhülislam Hocaîzâde Esad Efendi (1570- 1565), Sarı Abdullah Efendi (1584- 1660), Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi (1591- 1655) ve dergahının müntesipleri Hüdayi Dergahı'nın müdâvimlerindendir. Hüdayi vefat ettiğinde altmışa yakın halifesinin bulununduğu rivayet edilir.⁶²

1.2.2.İLMİ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

Hüdayi'nin yaşadığı devir siyasi açıdan başta olmak üzere birçok yönden devletin en üst seviyeye ulaştığı ve duraklamaya başladığı devirdir. Böyle bir dönemde yetişerek kadılık ve müderrislik vazifellerinin ardından tasavvuf, tefsir, fıkıh gibi çeşitli alanlarda otuza yakın eser vermesi ve birçok camide vaazlar düzenlemesi ilmi olgunluğuna delildir. Özellikle şeyhinin vazifesiyle tefsir ve hadis derslerine ömrü boyunca devam eder. Bu derslere devam ederek icâzet alan da çoktur. İsmail Hakkı el- Bursevî, evliyadan ehl-i kalem olanları enbiyadan rasûl olanlara benzeterek Hüdayi'nin de yazdığı eserlerle büyük bir dereceye eriştiğini Üftâde içinde âyine olduğunu kaydeder.⁶³

Sûfî bir şâir olan Hüdayi, Anadolu'da Yunus Emre başta olmak üzere pek çok sûfî ile başlayan tasavvufî halk edebiyatı türünde ürün verir. Şiirlerinde kâfiye için mânâyı terk etmeyerek mânaya dikkat çeker. Hem hece hem aruz veznini büyük bir ustalıkla kullanır.⁶⁴ Şiirleri vezin ve şekil bakımından Yunus Emre'ye benzese de Hüdayi farklı olarak vahdet-i vücûd düşüncesini açıkça işlemez ve arapça ve farsça beyitlere yer verir. Didaktik olarak şiirlerinde dini ve ahlakî unsurları anlatır ve şiiri bu anlamda vesile olarak görür. Sadece tekke edebiyatı değil divan edebiyatı ile de ilgilidir.⁶⁵

⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, 214.

⁶² Hasan Kamil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdayi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/339.

⁶³ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 88; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 94.

⁶⁴ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağdaş Türk Yazarları Yayınları, 1976), 702.

⁶⁵ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 95.

Hüdayi'ye aslî kimliğini kazandıran tasavvuf olur. Kadılık vazifesini bırakarak intisap ettiği Üftade'nin dergahında, seyr u sülûkunu kısa sürede bitirip hilafet alması onun bu yoldaki istidadını göstermektedir. Kadılıktan sûfilîğe uzanan hayatında şeriata olan hassasiyeti hem yaşayışında hem de eserlerinde gözlemlenir. Vahdet-i vücûd anlayışını benimser ve tevhid fikrine vurgu yapar. Ancak bu görüşünü anlatırken şariat ölçüsüne dikkat eder.⁶⁶ Hüdayi, *Tecelliyât* adlı eserinde kendisine verilen çeşitli tecellîlerden bahsederken, “kutupluk” mertebesine ulaştığını ifade eder.⁶⁷

1.2.3.ESERLERİ

Hüdayi'nin Arapça ve Türkçe olarak otuza yakın eseri vardır.⁶⁸ Bazı kaynaklardaki sayılarda ele alındığında kayda geçmeyen ya da ulaşılamayan eserlerinin de olduğu tahmin edilmektedir. Başlıca Arapça eserleri;

- a) *Nefâ'isü'l-Mecâlis*: İşârî bir tefsirdir. Fakat Kurân-ı Kerim'in bütün sûrelerini içermez.
- b) *Câmi'u'l-Fezâ'il ve Kâmi'u'r-Rezâ'il*: İlmî, amelî ve ahlâkî faziletleri içeren eser Hüdayi'nin en bilinen eseridir. Eser Hasan Kâmil Yılmaz tarafından İlim- Amel- Seyr u Sülûk adıyla tercüme edilmiştir (İstanbul, 2015).
- c) *Miftâhu's-Salât ve Mirkâtü'n-Necât*: Namazın hakkında yazılan eserde fazilet ve hikmetleri ele alınır. *İlim- Amel- Seyr u Sülûk* adlı eserin içinde yayımlanmıştır (İstanbul, 2015).
- d) *Habbetü'l-Mahabbe*: Allah, Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisinin anlatıldığı çeşitli tercümeleri olan bir eserdir.
- e) *Keşfü'l-kînâ 'an vechi's-semâ'*: Semân geçerliliğini savunmak için yazılan bir risaledir. Hasan Kâmil Yılmaz tarafından tercüme edilmiştir (Hüdâyî'nin *Semâ Risâlesi*”, MÜİFD, IV [1986], s. 273-284).
- f) *Vâkıat*: Seyr u sülûk süresince üç yıl boyunca şeyhi Üftade ile yaptığı sohbetleri içeren genellikle üç cildlik bir eserdir (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 250).

Bunlardan başka *Hayâtü'l-Ervâh ve Necâtü'l-eşbâh, el-Fethu'l-İlâhî, Tecelliyât, et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, Fethu'l-bâb ve Ref'u'l-Hicâb, el-*

⁶⁶ Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984) 33-42.

⁶⁷ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatu*, 100.

⁶⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 6.

Mecâlisü'l-Va'ziyye, Hulâsatü'l-Ahbâr Fî Ahvâli'n-Nebiyyi'l-Muhtâr, el-Es'ile Ve'l-Ecvibe Fî Ahvâli'l-Mevtâ, Merâtibü's-Sülûk adlı Arapça eserleri vardır.⁶⁹ Hüdayi'nin yazdığı bazı Türkçe eserler de şunlardır;

- a) *Divan*: *Divan-ı İlâhiyyat* olarak da bilinen eser nasihat ve hikmetlerle doludur. Eser, Kemâleddin Şenocak, Ziver Tezeren, Hasan Kamil Yılmaz tarafından ayrı ayrı basılır.
- b) *Necâtü'l-Garîk fî'l-Cem'i ve't-Tefrîk*: Cem' ve Fakr kavramlarının manzum türünde anlatıldığı sâde üslûpla yazılan bir risaledir.
- c) *Tarîkatnâme*: Celvetiyye tarikatının âdâbını anlatan bir eserdir. Mehmet Gülşen Efendi Arapça olarak *et-Târikatü'l-Muhammediyye* adıyla ilaveler yaparak neşreder.⁷⁰
- d) *Mirâciyye*: Mîraç hâdisesi ayt ve hadislerle anlatan küçük bir risaledir.
- e) *Tezâkir (Mektûbat)*: Hüdayi'nin III. Murat başta olmak üzere diğer padişah, muhib ve müntesiplerine gönderdiği mektupları içerir.
- f) *Nesâih ve Mevâiz*: Hüdayi'nin nasihat ve vaazlarının bulunduğu eserdir.⁷¹

1.3. CELVETİYYE

Hacı Bayram-ı Velî'ye dayandırılan Bayramiyye'nin bir şûbesi olarak kabul edilen Celvetiyye, ehl-i sünnete bağlı bir tarikattir. Tasavvufun ilk dönemlerinde birer seyr u sülûk yöntemi olan halvet ve celvet, ilerleyen dönemlerde tarikat adı olarak literatüre girer.⁷² Halvet; özellikle zühd döneminden başlayarak sûfîlerin, yalnız kalma ve halktan ayrılarak Hak ile birlikte olmayı tercih etmelerini ifade eder. Sonraki dönemlerde bir tavır olmaktan çıkarak yaşam biçimi hâline geldiğinde bu yol, takip edenler tarafında sistemleştirilerek tarikat hâlini alır.⁷³ Celvet ise; bu halvet hâlinde sonra halkın arasına tekrar karışmayı

⁶⁹ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 105- 119; Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdayi”, 340.

⁷⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 21.

⁷¹ Şenocak, *Kutbu'l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, 33-35; Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, 69-84; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 119- 125.

⁷² Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, 47; Şenocak, *Kutbu'l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, 23; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 158.

⁷³ Süleyman Uludağ, “Halvet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/386.

ifade eder.⁷⁴ İsmail Hakkı el- Bursevî, halvet ve celvet kavramlarını ilk kez İbrahim Zâhid Gîlânî (1218- 1300)'nin kullandığını ve onun iki halifesi ile sistemleşip yayıldığını kaydeder.⁷⁵

Celvetiyye, Aziz Mahmud Hüdayi ile teşekkül eder. Bursevî'ye göre celvetiyyenin üç safhası vardır. İbrahim Zâhid Gîlânî devrinde “hîlal”, Üftâde devrinde “kamer”, Hüdayi devrinde ise “bedir”dir.⁷⁶ Silsile itibarıyla Hz. Ali'ye dayandırılan tarikat, Halvetiyye ile de bağlantılıdır. Nitekim Hüdayi Mısır ziyareti sırasında Halvetî meşâyihından Kerîmüddin el- Halvetî'ye intisab ederek usûl-i esmâ terbiyesi görür.⁷⁷ Halvetîyye'nin sülûku “zîkr-i esmâ” ve “halvet” iken Celvetiyye'nin sülûkü “zîkr-i tevhid” ve “mücâhede”dir.⁷⁸ Bursevî, Halvetiyye ve Celvetiyye arasındaki farkı, kulun beşeri sıfatlardan sıyrılarak Hakk'ın vasıflarıyla sıfatlanarak halvetten celvete çıkışına ve halvetin fenâ, celvetin bekâ demek olduğunu belirtir.⁷⁹

Öte yandan Celvetiyye, Bayramiyye ile doğrudan bağlantılıdır. Hüdayi'nin şeyhi Üftâde, Hızır Dede, Akbıyık Sultan vasıtasıyla Hacı Bayram-ı Velî'ye ulaştığında Bayramiyye'nin şûbesi sayılır.⁸⁰ Bayramiyye silsilesinin de Nakşibendiyye silsilesi ile bağlantısı olduğundan usullerinde izler taşımaktadır.⁸¹

Celvetiyye, Hz. Ali tarikiyle gelen bir silsileye sahiptir. Ehl-i Sünnet olan tarikat cehrî zikir esasına dayanır.⁸² Tarikatın üç temel prensibi vardır; tezkiye, tasfiye, tecliyе.⁸³ Bu prensiplere sâhip olan Celvetiyye Tarikatı'nda sülûk için iki esas vardır. İlki zikirle iştigaldir ki bunu kelime-i tevhid zikri oluştur. İkincisi sûrî ve ma'nevî mücâhededir. Sûrî mücâhede, tabiat ve nefsi riyâzat gibi amellerle zînetlenmektir. Ma'nevî mücâhede ise, rûh ve sırra muttalî olarak zikir ve benzeri ma'nevî vazifelerin gerçekleştirilmesiyle olur. Böylece kul ma'nevî mücâhededен

⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Celvet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/273.

⁷⁵ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 64.

⁷⁶ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 63.

⁷⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 4.

⁷⁸ Uludağ, “Celvet”, 273.

⁷⁹ İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 64.

⁸⁰ Hüsameddin Bursevî, *Menâkıb-ı Üftâde*, 5; İsmail Hakkı el- Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Celvetî*; 77; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-i Şemsî*, 28.

⁸¹ Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/273.

⁸² Yılmaz, “Celvetiyye” 274.

⁸³ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 191- 192.

müşâhede makâmına yükselir. Celvetiyye’de nefis ile mücâhede diğer tarikatlarda olduğu gibi amellerin en faziletlisidir.⁸⁴

Aziz Mahmud Hüdayi ile büyük bir sayıya ulaşan tarikatın müridleri, İstanbul başta olmak üzere Anadolu’ya ve Balkanlar’a giden halifeleri vesilesiyle bir hayli yaygınlaşır. Balkanlar’da Filibeli İsmail Efendi (ö.?), Saçlı İbrahim Efendi (ö.?), Atpazârî Osman Efendi (ö. 1690) gibi isimlerle Celvetiyye temsil edilir. Celvetiyye’nin ikinci merkezi konumundaki Bursa’da ise Üftade Hazretleri’nden sonra Bursalı İsmail Hakkı gibi şeyhler eliyle yüzyıllar boyu süre gelir. Hüdayi Tekkesi’nin son postnişini olan Mehmed Gülşen Efendi’ye kadar silsile devam eder.⁸⁵

Celvetiyye Tarikatı Hüdayi’nin vefatının ardından dört kola ayrıldığı görülür. İlki Selâmiyye’dir. Selâmiyye, Hüdayi Âsitânesi’nde iki defa şeyh olan Selâmî Alî Efendi (1592-1691)’ye mensup bir şûbedir. İkinci Hakkıyye; Bursalı İsmail Hakkı Efendi’ye nispet edilir. Üçüncü Fenâiyye; Selâmî Alî Efendi’nin halifesi Kütahyalı Fenâî Alî Efendi (ö. 1745)’ye mensuptur. Dördüncü ise Hâşimiyye; Bandırmalı Mustafa Hâşim Baba (1718- 1782)’ya bağlı bir celvetî koldur.⁸⁶

Celvetiyye’nin merkezi kabul edilen İstanbul’da otuza yakın tekkesi mevcuttur. Bu tekkeler son devirlere kadar devamlılığını liyâkatli şeyhleri ile devam ettirerek gelmiştir.⁸⁷ Bu tekkelerde “sanâyi-i nefise” olarak bilinen güzel sanatlardan mûsiki en çok ilgilenilen alan olmuştur. Nitekim Aziz Mahmud Hüdayi’de yazdığı pek çok ilahiyi bestelediği bilinir.⁸⁸

⁸⁴ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 193- 205; Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, 112.

⁸⁵ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 243.

⁸⁶ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 244- 253.

⁸⁷ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 254.

⁸⁸ Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*, 304.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TASAVVUFÎ AÇIDAN ÜFTÂDE DİVANI VE HÜDAYİ DİVANI'NIN MUKAYESESİ

2.1. VARLIK VE BİLGİYE DAİR KAVRAMLAR

2.1.1.VÜCÛD

Kelime anlamı itibariyle var olmak, varlık gibi anlamlara gelen vücûd; ıstılâhî olarak ise varlığı kendi zâtında ve kendi zâtıyla olan mevcuddur. Bir şeyin özünün dış dünyada fiilen tahakkuk etmesidir.⁸⁹ Vücûd; Allah'ın zihin dışında mevcûdiyetinin bulunduğu zorunlu varlıktır (vâcibü'l- vücûd). Allah'ın varlığı zâtının gereği kendindedir (lîzâtihi), O'nun dışındaki varlıkların varlığı ise kendileri dışındadır (ligayrihi). Kur'an-ı Kerim'de insanın doğuştan Allah'ın varlığına dair bilgiye sahip olduğu ve bu fitrat üzere yaratılarak bunun bozulmayacağı ifade edilir.⁹⁰ Şeref ve şan sahibi olarak yaratılan insan⁹¹ dünya hayatında imtihana tâbi tutulur ve kimi zaman nefsâni arzular ile şeytâni vesveseler sebebiyle fitratından sapabilir.

Sûfilere göre bu sapmadan kurtulmak için seyr u sülûk gereklidir. Seyr u sülûkte sâlik beşeri vasıflardan fâni olunca Hakk'ı bulur. Hakikat tecellî ettiğiinde benlikten eser kalmaz.⁹² Vücûd üç mertebedir; mutlak vücûd, umûmî vücûd, mukayyed vücûd. Sûfilerin mutlak vücûd olarak isimlendirdikleri ilk metebeyi akıl ve his idrak edemez. Umûmî vücûd için felek-i esîr tabiri kullanırken mukayyed vücûda ise mümkün'ül- vücûd da denir.⁹³

Divanlarda sıkça geçen vücûd kavramı ile varlık, var olma, yaratma gibi anlamlar kast edilir. Hakk'a, katında vücûd bulmak için niyazda bulunan şairler

⁸⁹ Muhammed A'lâ b. Ali et- Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc- Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), "el-Vücûd", 2/ 1757-1758.

⁹⁰ er- Rum 30/30.

⁹¹ el- İsrâ 17/70.

⁹² Abdürrazzak Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm Fi İşarâti Ehl-i İlham*, Çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 577; Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 269; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016), 383; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 528.

⁹³ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 218-220.

genellikle Allah'ın yaratmasını vücûd vermek, seyr u sülûkte vücûd bulmak tabirlerini kullanır. Sade bir üslûpla ele alınan bu kavramla sâlike nasihat ederek Hakk'a münâcâtta bulunulur. Her iki müellif de vücûd bulmak ile var olmayı diler. Hakk katında fâni olan varlığından geçerek bâki saâdete vâsıl olmak, hakiki var olmaktır. Şairler buna hakikate ulaşmak manası da verir. Muhyiddin İbn Arabî tarafında sistemleştirilerek tasavvufa giren vahdet-i vücûd anlayışı da divanlarda gözlemlenir. Aziz Mahmud Hüdayi bu anlayışa daha çok yer verir. Fakat açıkça görüş bildirmez sadece mısraların arasından anlaşılır. Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamlarına gelen vahdet-i vücûd düşüncesine⁹⁴ beşerilik âlâmeti olan cân ve teni Hakk'a feda edip Hak'ta fâni olmak bâki saâdete ermek manasıyla dizelerinde rastlanır.⁹⁵

Üftade vücûd kavramıyla varlığı anlatır. Varlığını mahv edip hakikat bahrine dalmayı nasihat eder.⁹⁶ Fenâfillah makamına ulaşmak için mahviyetin önemine değinir.⁹⁷ Öncelikle varlığından geçmek için sâlikin oruç tutup secdelerini çoğaltması ve gayrıya nazar etmemesi gerekir.⁹⁸ Oruç vücûdu latif eyler, gönül âyinesini açar ve şeytan kulun yanına uğramaz. Kul ramazan ayında yaptığı ibadet ile varlığın hakikatini keşfedebilir.⁹⁹ Secdesini kâmil hâle getiren âşık da Hakk'ın rızasına erer ve cemâlinin ziyâsını görür.¹⁰⁰ Vücûdu nûra gark olarak esmâ-i hüsnâdan geçebilir. Böylece ölmezden önce ölür.¹⁰¹ Vuslat makamına ulaşarak âşıklarla haşır olur. Bu merteye için vücûdundan geçmesi lazımdır. Zira varlık vuslata perde olur.¹⁰²

Yok eder kendüzünü komaz vücûdundan nişân

*Zirâ varlık perde olur vuslat olmaz âşikâr*¹⁰³

⁹⁴ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42/ 431.

⁹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdayi*, 63.

⁹⁶ Mehmed Muhyiddin Üftade, *Divan*, nşr. Bursalı Mehmet Tâhir Efendi (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1328), 4, 9.

⁹⁷ Üftade, *Divan*, 18.

⁹⁸ Üftade, *Divan*, 11.

⁹⁹ Üftade, *Divan*, 19.

¹⁰⁰ Üftade, *Divan*, 12.

¹⁰¹ Üftade, *Divan*, 16.

¹⁰² Üftade, *Divan*, 21.

¹⁰³ Üftade, *Divan*, 28.

Hüdayi ise vücûd kavramı ile varlık, yaratma, var olmak gibi anlamları kast eder. Hakkânî vücûd, zenb-i vücûd, bâki vücûd, fânî vücûd gibi tamlamalarla kavramı açıklar. Aynı zamanda şiirleri incelendiğinde Hüdayi'nin vücûdu; *vücûd-i hakîkî* ve *vücûd-i zâil* olarak ikiye ayırdığı gözlemlenir. Hakîki vücûd bazı mısralarda Hakkânî vücûd şeklinde; vücûd-i zâil ise vücûd-i fânî şeklinde de kullanır. Vücûd-i zâil ile sürekli olmayan varlığa işaret eder ve bu varlığın seyr u sülûk ile dâimî olan vücûd-i hakîkiye dönüşmesini tavsiye eder. Vahdet diyârına doğru yapılan bu yolculukta cân ü teni koyup fânî vücûdu terk etmek gerekir.¹⁰⁴

Koyup Hüdayi cân ü ten

Vahdet diyârına giden

Fânî vücûdu terk eden

*Bulmaz mı Hakkânî vücûd*¹⁰⁵

Fânî varlığını mahv ederek tevhid bulan sâlik bu yolda önce canından geçmelidir. Zenb-i vücûdu mahv ederek kurbiyet kazanmak isteyen âşığa can engeldir.¹⁰⁶ Âşık pervâne misâli vücûdunda varlıktan eser bırakmamalıdır.¹⁰⁷ Vahdetten kesrete giden bu yolculukta tevhide vasl olan ehl-i dîl de vücûdundan geçmelidir.¹⁰⁸ Fakat sâlik unutmamalıdır ki bâki vücûd Hakk'dan gelen bir atâdır. Bu sebeple dâim hamd hâlinde olmalıdır.¹⁰⁹

Hüdayi vücûd kavramıyla aynı zamanda kulun ve âlemin yaratılmasına da işaret eder. Vücûd iklimi olarak nitelendirdiği varlıklar âlemini fîkr etmesi gerektiğine dair dervişâna nasihatte bulunur.¹¹⁰ Bu âlem Hakk'ın ihsanındandır ve şükr edilmesi gereklidir. Vücûd iklimine taşradan değil gönül makamından bakıldığında esas sırrın görüleceği açıklanır. Bu varlık sırrını Hakk'ın dergâhına yüz sürüp hakikate secde edenler anlar.¹¹¹ Yaratılan âlemler bahr-i vücûdun mevcidir. İnsan ise kenz-i cûdun zübdesidir.¹¹² Zâtından güzel olan Hakk'a vâsıl

¹⁰⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

¹⁰⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

¹⁰⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

¹⁰⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 68.

¹⁰⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 125.

¹⁰⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 102.

¹¹⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

¹¹¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 71, 73.

¹¹² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

olup bahr-i vücûdun sırrına ermek için zikr etmek gereklidir. Zikrullah ile kul varlığından fâni olur.¹¹³ Hüdayi dizelerinde en çok vücûdun fena bulmasından bahseder. Fena bulmak için de can u tenden geçip mâsivayı ardında bırakmak gerektir.¹¹⁴ Kulun sînesi aşk ile dolarak gönlünü matlab-ı a'lâ'ya çıkarması gerektir. Böylece sînenin köşesine Hak sultan olur.

Derûnun ser- te-ser aşk ile dolsun

Dil ü cân matlâb-ı a'lâyı bulsun

Vücûdun mülkü ko Allah'ın olsun

*Serî-i sinene Sultan ola Hak*¹¹⁵

2.1.2.VAHDET- KESRET

Vahd kökünden türeyen vahdet; birlik, teklik, bütünlük anlamlarına gelir. Kesretin kaşıtıdır. Kesret ise azlığın karşıtı çokluğu ifade eder. Vahdet ile kesret arasında zıtlıktan farklı olarak illet-mâlul ilişkisine benzer bir mütekâbiliyet mevcuttur. Çünkü çokluğun kaşıtı birlik değil azlıktır.¹¹⁶ Vahdet kavramı ile aynı kökten türeyen tevhid ise sözlükte bir şeyin bir ve tek oluşunu kabul etmektir. Tasavvufî olarak tevhid ise, “Allah'ın zâtını, akılla tasavvur olunan, zihni olarak hayal edilebilen her şeyden uzak tutmak” manasında kullanılmıştır.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerim'de tevhid kelimesi geçmez ancak *vahd* kökünden gelen vâhid, ahad, vahde kelimeleri yer alır.¹¹⁸

Erken dönemin müellif sufilerinden Kuşeyri (376-465/ 986- 1072) eserinde tevhidin tarifini kısa ve öz şekilde yapar. Tevhid, Allah birdir diye hükmetmektir. Ona göre tevhid hakkındaki ifadelerin açıklanması zordur ancak eserinde bazı sûfîler tarafından da tasvip edilmiş tevhidin mertebelerini tasnif eder. İlki Hakk'ın Hakk için tevhidi; Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu insanlara bildirmesidir. İkincisi Hakk'ın halk için tevhidi; Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu insanlara bildirmesidir. Sonuncusu ise halkın Hakk için tevhidi; kulun Allah'ın bir

¹¹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

¹¹⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 108.

¹¹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

¹¹⁶ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 199; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/ 1774.

¹¹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 495; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 328.

¹¹⁸ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları., 2012) 41/ 18.

ve eşsiz olduğunu idrak etmesidir.¹¹⁹ En mükemmel tevhidin Hakk'ın Hakk için olan tevhididir ki buna aynı zamanda “tevhid-i mücerret” adı verilmiştir. Tevhid her şeyi bir görme, bir bilme halidir ve tevhidin hakikatine eren Bir'den başkasını unuttur.¹²⁰

Tasavvufta genel olarak *Kusûdî Tevhid* ve *Şuhûdî Tevhid* olmak üzere iki çeşit tevhid vardır: Kusûdî Tevhid; kulun iradesinin Hakk'ın iradesinde erimesi anlamına gelir. Kusûdî tevhid; kul ile Allah'ın muratları birleşir. Kulun iradesi fâni, Rabb'inin iradesi bâki hale gelmiştir (*Lâ- maksûde/ matlûbe/ murâde illâllah*). Şuhûdî Tevhid ise; sâlikin vecd halinde mâsivayı terk ederek sadece Hakk'ı görmesidir ve buna vicdânî ve zevkî tevhid de denir (*Lâ- meşhûde illâllah*).¹²¹

Tasavvufî metinlerde tevhid konusu, Allah'ın sıfat ve zâtını, tek ve eşsiz oluşunu, sonsuzluğunu ve kudretini içermektedir. Sûfiler O'nu hakkıyla tanıyabilmek için seyr ü sülûkün gerekliliğine ve bu yolda bir rehbera vurgu yapmışlardır. Tevhid konusunda manzum ve nesir çeşitli eserler vermişlerdir. Özellikle tevhid manzûmesi ve münâcat türü eserler ziyadesiyle mevcuttur. Divanlarda da yer olan vahdet ve kesret kavramları tevhid kavramı ile birlikte ele alınır. Bu kavramlarla şiirlerde Allah'ın birliği ve tekliği anlatılır. Vahdet ile Allah'ın birliği, tekliği, varlığı, yüceliği ifade edilirken kesret ile de çokluk, dünya ve fânîlik konuları açıklanır. Kesret kavramı sadece Hüdayi Divanı'nda geçer ve genellikle vahdetin karşıt anlamında dizelerde yer bulur. Tevhid, her iki müellifin divanlarının temel konusudur. Şiirlerinde en sık geçen kavram olmanın yanında anlam olarak da Allah'ın varlığı, birliği, tekliği daima vurgulanır. Dizelerde Hakk'a niyaz, münâcât, sâlike nasihat gözlenmenir. Yalın bir üslûbla kullanılan kavramlar, Hüdayi Divanı'nın birkaç mısrasında Arapça ve Farsça kelimeler ile de ele alınır.

Üftade Divanı'nda tevhid kavramı vahdet kavramına göre daha fazla kullanılır. Üftade, halkın Allah'ı tevhid ile bulabileceğine değinir. Kul eğer bir lütuf arıyorsa bu tevhiddedir. Tevhidin ehli kimseler Hakk'ı gören sâliklere rehber

¹¹⁹ Ebu Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er- Risâle*, thk. Abdulhalim Mahmud (Kahire: Kitabü'ş-Şu'be, 1989), 492.

¹²⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 358.

¹²¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 495; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 359.

olanlardır. Tevhid denizine giden nice yollar vardır ancak Hakk'ın rızasını bulmanın tek yolu tevhidi bulmaktır.¹²² Hakk, kullarını her dem tevhid ile irşad eder. Nitekim yaratılış bunun bir numunesidir.¹²³ Kul amellerini layıkıyla ifâ ederse vahdet nûru âşikâr olur.¹²⁴ Bunun için de gönülden Hakk'ı zikretmek gerekir. Tevhide erişen kimse zâkirdir ve cân u gönülden Hakk'a şükr hâlidir. Bu kimse tevhidin nûruna da vâsıl olmuş demektir.¹²⁵ Bu yolda Hakk'ın yüce adı kılavuzdur. Bu kılavuz ile sâlik fenâ iklimine giderek ehl-i tevhide vâsıl olur.¹²⁶ Vuslata nail olduğunda ise vahdet sırrı lutf edilir.¹²⁷ Vahdeti tadana şu sırrın da açılacağını Üftade şöyle dile getirir;

İçüben mahbûb elinden câm-ı vahdetden şarâb

*Vâkıf oldu çün "ene'l-hak" sırrının esrârına*¹²⁸

Hüdayi ise vahdet ve kesret kavramları ile karşıt anlamlar ifade eder. Fakat bu karşıtlık tam bir zıtlığı karşılamaz. Zira bazı mısralarda bu iki kavram birlikte geçer. Şiirlerde kesretten geçip vahdete ulaşmanın önemine değinir. Genc-i vahdet,¹²⁹ saray-ı vahdet,¹³⁰ âlem-i vahdet,¹³¹ nûr-u vahdet,¹³² kevser-i vahdet,¹³³ sırr-ı tevhid,¹³⁴ kesret emvâcî,¹³⁵ bezm-i kesret¹³⁶ gibi tamlamalarıyla kavramlara açıklık getirir.

Divanda geçen her konu tevhid teması üzerine bina edilir. Nitekim Hüdayi şiirleriyle sâlikî irşad ederken Hakk'a münâcâtta bulunur. Onun için hayatın merkezinde vahdet vardır. Bu âlem, kesret âlemdir. Kesret içindeki vahdeti bularak tevhide ulaşmak gereklidir.¹³⁷ Kulun vahdet diyarına vâsıl olması için her

¹²² Üftade, *Divan*, 8.

¹²³ Mehmed Muhyiddin Üftade, *Üftade Divanı*, thk. Mustafa Bahadıroğlu (Bursa: Furkan Ofset, 200), 118.

¹²⁴ Üftade, *Divan*, 27.

¹²⁵ Üftade, *Divan*, 30.

¹²⁶ Üftade, *Divan*, 11.

¹²⁷ Üftade, *Divan*, 25.

¹²⁸ Üftade, *Divan*, 24.

¹²⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 54.

¹³⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57, 61, 64.

¹³¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 69, 74.

¹³² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66, 76.

¹³³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61.

¹³⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 103.

¹³⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 71.

¹³⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 74.

¹³⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 101.

şeyden önce şirki aradan kaldırarak kalbini pâk etmesi gereklidir. Tевbe edip mâsivadan elini çekmeli, gönlünü boş işlerle meşgul etmemelidir.¹³⁸ Âleme ibret gözüyle bakarak imanını artırmalıdır. Kesrete takılıp vahdete hasret kalanlar hayrete düşerler.¹³⁹ Bâki hayatı isteyen kimse bu engelde takılı kalmayarak yoluna devam eder. Fakat bu yolculukta yoldaş Hakk'tır. Allah vahdete ulaşmak isteyen kuluna her daim lutufta bulunur. Bu lutuf için kul şeriatı icra etmeli peygamber sevgisini kalbinde çoğaltmalıdır.¹⁴⁰

Gönül, Hakk ile cem' olup ikiliği aradan mahv ederek saray-ı vahdete ulaşmalıdır.¹⁴¹ Vahdet ilinin yolu can ü teni terk etmekten geçer. Böylece kul fânî vücudu terkiyle Hakkânî vücûdu bulmuş olur. Hüdayi bu kula Hakk'ın Fecr Sûresi'ndeki¹⁴² hitabını şöyle hatırlatır;

Hitâb-ı "irciî" erse

Gönül matlûnu görse

Saray-ı vahdete girse

Olurdu kadr ile a'yâd¹⁴³

Hüdayi bu dörtlük ile kadr ile bayram etmek için cennete girme hitabına erip matlûbu görerek vahdet sarayına vâsıl olmayı niyaz eder. Ona göre kul irfan mektebinden ders almak için kâinata Hakk'ın nazarıyla bakmalıdır. Zira yaratılan her şey tevhid-i Hakk'ın şerhidir.

Hüdayi, âlem-i vahdet nasıl nihayetsizse mekteb-i irfanın da sonunun olmadığı söyler.¹⁴⁴ Bu mektebin asıl dersi Hakk'ı layıkıyla tanımaktır. Bu dersin başı ise mâsivadan el çekmektir. Bezm-i kesretten ayağını kesip gafletten uyanarak dünyada yaşayan ama dünyayı yaşamayan bir kul olmalıdır.¹⁴⁵ Kesret içinde vahdeti bulmak ise Hakk'ın inayeti iledir. Varlıktan geçip benliği aradan

¹³⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 52.

¹³⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 54.

¹⁴⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61,66, 94.

¹⁴¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61.

¹⁴² "Ey itminâna kavuşmuş insan! Sen O'ndan râî, O da senden râzı olarak Rabbine dön. Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir." el- Fecr 89/ 27-30.

¹⁴³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*,64.

¹⁴⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

¹⁴⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 74.

sürerek yol almak gereklidir. Yine bu yolda sebât etmek Hakk'ın inâyet bahşetmesiyledir.¹⁴⁶

Muhabbet kulun tevhide varmasını sağlayan bir vasıtaadır. Hüdayi'ye göre kalbinde muhabbet olanın, ümidi de vardır.¹⁴⁷ Hakk'a vâsıl olma ümidini tevhid inancı diri tutar. Samimi âşık bu ümitle yol alır ve kalbindeki muhabbet ile zikrullahı devam eder.¹⁴⁸ Muhabbetin artıp vahdet nûrunun görünmesi zikre bağlıdır. Zikrullah ile gönülden Hakk'dan gayrısı silinir ve kul dilini boş sözden muhafaza eder.¹⁴⁹ Tevhide ulaştıran en hayırlı söz ise kelime-i tevhiddir. Hüdayi dizelerinde *lâ ilâhe illallah* zikrini tavsiye eder. Bu zikir ile vahdet diyarına giderek bâki saâdeti bulup hakikat sırrına erişir.¹⁵⁰ Sâlik mihnet vâdisinden geçip hamd durağında Hakk'a şükr ederek daim zikr hâlinde yol almalıdır.¹⁵¹ Nitekim Hüdayi'ye göre hamd, ışığını vahdet nûrundan alır. Nûr-ı vahdet her an kâinatın üzerine tecellî hâlindeydir. Şayet bu tecellî olmasaydı mâsivâyâ rağbet atar, halk gaflete düşerdi.¹⁵² Bundan dolayı dizelerde zâhirde kesretin yanılabileceğini bu sebeple bâtin gözüyle bakıldığında vahdet yolunun görüneceği ifade edilir.¹⁵³ Tevhide giden bu yolda firkatin gidip cem'iiyetin hâsıl olması ve vahdet iline vâsıl olmanın önemi imanının kâmil olmasına bağlanır.

Tevhîd ile imânım kâmil ola

Firkât gidip cem'iiyet hâsıl ola

Sırrım vahdet iline vâsıl ola

*Ara yerden ayrılığı sürem mi*¹⁵⁴

2.1.2.1. ÂLEM/ DÜNYA

Vahdet ve kesret kavramlarıyla bağlantılı olan bu kelimeye divanlarda sıkça yer verilir. Âlem; nişan, işaret anlamındaki *alm* veya bilmek anlamındaki

¹⁴⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 76.

¹⁴⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 117.

¹⁴⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 118.

¹⁴⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 121, 131.

¹⁵⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129.

¹⁵¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

¹⁵² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 133.

¹⁵³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

¹⁵⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 142.

ilm kökünden türer.¹⁵⁵ Yaratıcısına delâlet eden ve onun varlığının bilinmesine vesile olan demektir. Belli bir grubu meydana getiren varlıkları ifade eder. İnsanlar âlemi, yıldızlar âlemi, cinler âlemi gibi on sekiz bin âlem olduğu söylenir.¹⁵⁶ Istilâhi olarak ise Allah dışındaki her şeye âlem denir.¹⁵⁷ Kur'an-ı Kerim'de iki âlem düşüncesi vardır. İçinde yaşanılan âlem dünya, ölümden sonra yaşanılacak âlem ise ahirettir.¹⁵⁸ İlk sûfiler âleme kevn ve halk diyerek dünya ve ahiret manası verirler. Tasavvufta genel olarak üç âlemin varlığı kabul edilir; akıl ve duyularla bilinen maddi âlem (şehâdet âlemi), bu yolla bilinemeyen mânevi (gayb âlemi), iki arasında geçit vazifesi gören berzah âlemi.¹⁵⁹

Divanlarda âlem kavramıyla kimi zaman birlikte kimi zaman eş anlamlı kullanılan dünya ise kelime anlamıyla içinde yaşadığımız yeri ifade ederken yakın ve alçak gibi manalara gelir¹⁶⁰. Tasavvufî literatürde dünya, ahiretin tarlası ve imtihan yurdudur. Dünya kulluğun mekanıdır. Mutasavvıflar dünyayı, gaflete düşüren, fâni, geçici, Allah'tan uzaklaştıran şeyler gibi çeşitli şekillerde tanımlar.¹⁶¹

Dizelerde âlem, dünya kelimesine nazaran daha kapsamlı mana içermektedir. Her iki müellif de ortak olarak dünya ile ahiretin karşıtı bir anlam kast ederken, âlem için kelime anlamını kullanır. Kavramlar ise genellikle tamlamalarla anlatılır. Üftâde ve Hüdayi'ye göre dünya insanın ölmeden önceki hayatıdır. İnsan ahirette dünyada yaptığı amellere göre karşılık bulur. Bu sebeple buradaki fiillerine dikkat etmelidir. Dünyada verilen nimetlere dalarak ahiretini unutan kimse uyarılmıştır. Çünkü onların nezdinde dünya nimetleri aldaticıdır. Yalancı dünya tamamlamasının sıkça görüldüğü şiirlerde dünya sevgisi de eleştirilir.¹⁶² Âlem kavramını ise müellifler belli bir sınıfı meydana getiren varlıkları ifade etmek için kullanır. Daha geniş anlam kast ederek bu kelime ile dünyayı kapsayıcı bir âlem anlayışı şiirlerden anlaşılmaktadır.

¹⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât fî Garîbi'l- Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî (Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1412), "alm".

¹⁵⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 34.

¹⁵⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 41- 42.

¹⁵⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 34.

¹⁵⁹ Ebu Hamid Muhammed b. el-Gazâlî, *İhyâ-i Ulûmu'-Dîn* (Beyrut:Dâru'l-Ma'rife, 1957), 4/420.

¹⁶⁰ Süleyman Uludağ, "Dünya," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları., 1994), 10/ 22.

¹⁶¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 112; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 135.

¹⁶² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 79.

Üftade, âlem kavramını dünya kavramına göre daha çok kullanır. Dünya için dâr-ı dünya, hâr-ı dünya gibi tamlamalar ele alır. Bu tamlamalar onun dünya hakkındaki görüşlerini ifade ederken âlem için kullandığı tamlamalar da âlemin çeşitlerini anlatır. Divanda âlem-i cism, âlem-i gayb, âlem-i ferş gibi ifadeler yer alır.

Üftade, âlem-i cismden dâr-ı dünyaya gelerek firkate düşer, aslından uzakta kalır. Aslından uzak kalmayı vatan-ı aslî hasretiyle ifade eder. Üftade, âlem ve insan ilişkisi kapsamında insanın Hakk’a ulaşması için riyazet ve mücâheze önem verir. Özellikle tevhid düşüncesini, gönderildiği bu firkat yurdundan ebedî âleme ulaşma çabasıyla anlatır. Üftade şiirlerinde ebedî âleme ulaşmanın yolu da riyazet ve mücadele ile mâsivâdan arınarak mümkün olabileceğini şiirlerinde açıklar.¹⁶³ Dünya sevgisinden geçip Hakk’ı arzulayan kimse gönlünden mâsivâ sevgisini çıkararak âlem-i gaybdan nida işitebilir.

Gönlünü gayrıdan ey derdmend Üftâde sen

Cân kulağına erişe âlem-i gaybdan nidâ¹⁶⁴

Hüdayi âlem ve dünya kavramlarına Üftade’den farklı anlamlar da yükler. Kullandığı tamlamalarla hem kavrama açıklık getirir hem de kavramın çeşitlerine değinir. Dünya ile ilgili hubb-i dünya, zevk-ı dünya, zînet-i dünya, neş’e-i dünya, hemm-i dünya, tâlib-i dünya, mülk-i dünya, denî dünya, yalancı dünya, ehl-i dünya tamlamalarına yer verir. Dünya vü ukbâ ikilisini de sıklıkla kullanır. Âlem ile ilgili âlem-i vahdet, âlem-i kesret, âlem-i tâb, âlem-i safâ, âlem-i mana, âlem-i lâhut, âlem-i insan, âlem-i dünya, Hâlik-i âlem, Fahr-i âlem, ıslah-ı âlem, sahra-yı âlem tamlamalarını ele alır. Özellikle âlem ile ilgili tamlamalarda Hüdayi âlem çeşitlerine değinir. Ona göre âlem-i lâhutta seyrân isteyen, mâsivâ nâsûtuna nazar eylemez.¹⁶⁵ Âlem-i mana ile ilgili ise şair ramazan ayının gelmesiyle şer’i şerife riayet ederek ve sünnet-i seniyyeye ittibanın artmasıyla âlem-i ma’nâyı mi’râc edebileceğini ifade eder.

Şer’-i pâki başa hoş tâc edelim

¹⁶³ Feyza Güler, “Şeyh Üftade’nin Tasavvuf Anlayışında Aslî Vatan Düşüncesi Ve Kaynakları”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 203.

¹⁶⁴ Üftade, *Divan*, 28.

¹⁶⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 108.

Sünnet-i Ahmed'i minhâc edelim

Âlem-i ma'nâya mi'râc edelim

*Geldi lutf ile mubârek Ramazan*¹⁶⁶

Hüdayi âlem-i vahdet ve âlem-i kesret konusuna da sıklıkla yer verir. Ona göre firkat yurdu olan dünyadan ebedî vuslata ulaşmak için âlem-i kesretten âlem-i vahdete gidilmesi gerekir. Âlem-i vahdete vâsıl olmak Hakk'ın bir lutfudur.¹⁶⁷ Bu âlem şiirlerde âlem-i ıtlâk/ sonsuz âlem olarak da tasvir edilir. Sonsuzluğa gitmek için Hakk'ı bulan âşıklara bakılması tasviyesinde bulunulur.¹⁶⁸ Hüdayi zâtından güzel olan Mevlâ'ye şöyle niyazda eder;

Âlemler mevcidir bahr-i vücûdun

İnsândır zübdesi ol kenz-i cudun

Ayn-ı hakîkatle olsun şühûdun

*Zâtından güzeldir Sultânım Mevlâ*¹⁶⁹

Rûh-i Rahman'dan bir nefes niyaz eden Hüdayi, bu dizelerinin devamında baştan başa vücûd mülkünden fenâ bulduğunu ifade eder.¹⁷⁰ Bu hâli içinse âlemleri yaratıp vücûd veren Kâdir ü Hayy u Vedûd olan Allah'a şükreder. Bu bahşedilen âlemi münevver eyleyen Hz. Muhammed (sav.) ise rehberdir.¹⁷¹ O'nun rehberliğinde dünya hayatı, ahirete doğru bir yolculuktur ve dünya çeşitli nimet ve lutuflarla örülüdür. Ancak dünya da ahiret de Hakk'ındır.¹⁷² Dünyadaki bu lezzetler fânidir. Nefs-i şîrîrenin vesvesesi ile bu fâniliğe muhabbet duyan kimseler Hüdayi'ye göre ehl-i dünyadır.¹⁷³ Hemm-i dünyaya/ dünya kederine düşmek ise kişiye ahireti unutturur.¹⁷⁴ Dünya sevgisiyle nefsin hilelerine esir düşerek ukbâyı hatırlamayan kulun derdinin dermanı da Hakk'a yüzünü

¹⁶⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 113.

¹⁶⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 74, 95.

¹⁶⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 62.

¹⁶⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

¹⁷⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 107.

¹⁷¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 105, 142.

¹⁷² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 60.

¹⁷³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 68.

¹⁷⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 80.

dönmekten geçer.¹⁷⁵ Gaflete düşen ehl-i dünyaya; dünyanın misafirhane olduğunu¹⁷⁶ ve zînet-i dünya ile mağrûr olmaması gerektiğini¹⁷⁷ nasihat eder. Nitekim Hüdayi'ye göre dünya; bî-vefâdır, halkın gözünü toprakla doldurup gaflete düşürerek yüzüne gülen, her işi yalan dolan ile ilerleyen, Muhammed Mustafa'yı alan, kimsenin mekân dahi tutamadığı yerdir.¹⁷⁸

Devlet ricâline yakınlığıyla da bilinen Hüdayi, şiirlerinde devrinde yaşadığı bazı padişahların isimlerine de bu kavramlar vesilesiyle değinmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat'ın isimleri dizelerde geçer. Kendisini devlet adamlarına yakınlıkla eleştiren muhataplarına târizle, Hakk'ın kulu olduğu Sultan Süleyman ve Sultan II. Selim'in kulu olmadığını söyler.¹⁷⁹ Derin muhabbet beslediği III. Murat hakkında ise şu dizeleri kaleme almıştır;

Bâis-i ıslâh-ı âlem Hazret-i Sultân Murâd

*Devletiyle eyleyip dâim cihanda adl ü dâd*¹⁸⁰

2.1.2.2. MÂSIVÂ

Âlem ve dünya kavramları ile divanlarda en çok kullanılan kavram mâsivâdır. Mâsivâ; sözlük anlamı itibariyle “şey” manasına gelen *mâ*, “başka, gayrı” manasına gelen *sivâ* kelimelerinden türetilmiştir. Tasavvufta sâlik için iki varlık vardır; Hakk'ın varlığı (*vücûd*) ve Hakk'ın dışındaki varlık (*mevcûdat*). Mâsivâ kelimesinden Allah'ın şehâdet âleminde zuhur ettiği yerler anlaşılır.¹⁸¹ Dünya hayatı, insanlar, insanların yaptıkları, ilgileri dâhil bütün her şey mâsivâ kavramının kapsamına girer. Bu nedenle tasavvufta sâlike gönlünde Allah dışında hiçbir sevginin olmaması öğütlenir. Kalbinde mâsivâ yerleşen kimse gaflettedir ki buradaki bu pasın silinip atılması gerekir.¹⁸²

Divanlarda mâsivâ kavramı Hakk'ın varlığı dışındaki her şeyi ifade eder. Genel olarak nasihat üslûbuyla ele alınan bu kelime ağıâr ile birlikte kullanılır ve

¹⁷⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 53.

¹⁷⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 152.

¹⁷⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 152.

¹⁷⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 109.

¹⁷⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 163.

¹⁸⁰ Aziz Mahmud Hüdayi, *Aziz Mahmud Hüdayi Divanı*, thk. Hasan Kamil Yılmaz (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 374.

¹⁸¹ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 128; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 320.

¹⁸² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 237; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 320.

birçok mısradâ mâsivânın karşılığı olarak geçer. Ağyâr; “el, yabancı” manasına gelen *gayr* kelimesinin çoğuludur¹⁸³ ve *gayr* dizelerde ağyâra göre daha sık kullanılır. Müelliflere göre bu kavramlarla seyr u sülûk yoluna giren sâlik, vâsıl olmak için dünyaya dair olan bütün iş, amel ve duygularını bir kenara bırakması gerekir. Ne elinde ne gönlünde dünyayı anımsatan herhangi bir şey olmamalıdır. Mâsivâdan gönlünü temizlemeli, tövbe etmeli yoluna bu niyetle başlamalıdır.

Üftade mâsivâ kavramını terim anlamında kullanır. Nasihat üslûbuyla seyr u sülûkte kalp temizliğinin önemine değinir. Mâsivâdan ve *gayr* sevgisinden uzak kalmanın gerekliliğini anlattığı şiirlerinde aslî vatana ulaşma konusunu ele alır. Zühd hayatını tavsiye ettiği ise dizelerden anlaşılır.¹⁸⁴ Ona göre, Hak yolunda ilerleyen yolcunun engellerinden biri de mâsivâdır. Allah’tan başka her şeye gözünü ve gönlünü kapatmalıdır. Ancak mâsivâyâ bakmayan gönül, dervişlerin gönlüdür.¹⁸⁵ Ten ile can arasında mâsivâ mahv olduğunda¹⁸⁶ gönlün gizli sırları da lutf edilebilir.¹⁸⁷ Fakat bilinmelidir ki asıl zor olan mâsivâdan göz yumduktan sonra buna sabr edip bu hâl üzerinde karar eylemektir.¹⁸⁸ Üftade ağyârdan geçip cümle mânileri aşdığında Hak’dan cemâlini seyr eylemek için de duada bulunur.¹⁸⁹ Bir olana varmayı, Vâr olanla olmayı şöyle niyaz eder;

Bir olasın ol Bir ile

Var olasın ol var ile

Kalmayasın ağyâr ile

*Bulmayasın andan eser*¹⁹⁰

Hüdayi, Üstadı gibi mâsivâ kavramını terim anlamıyla kullanır. Hüdayi, nasihat ve niyaz üslûbunun hakim olduğu şiirlerde tevhid inancına vurgu yapar. Allah dışındaki her yaratılanın fânî, Allah’ın bâkî olduğu ana fikri bu kavramla da vurgular. O, şiirlerinde sivâdan kalbi temizlemek suretiyle tevhide

¹⁸³ Süleyman Uludağ, “Ağyâr,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları., 1988), 1/ 482.

¹⁸⁴ Güler, “Şeyh Üftade’nin Tasavvuf Anlayışında Aslî Vatan Düşüncesi Ve Kaynakları”, 204.

¹⁸⁵ Üftade, *Divan*, 4.

¹⁸⁶ Üftade, *Divan*, 18.

¹⁸⁷ Üftade, *Divan*, 24.

¹⁸⁸ Üftade, *Divan*, 27.

¹⁸⁹ Üftade, *Divan*, 14.

¹⁹⁰ Üftade, *Divan*, 21, 22.

ulaşılabileceğini sıkça dile getirir. Hüdayi'ye göre dünya hevâ ve hevesle dolu mâsivâ ile gaflete düşülen yerdir.¹⁹¹ Fakat gaflete düşüren en temel etken mâsivâ sevgisidir. Hakk'dan gayrısını gönlüne alan kul önce kalbini bu sevgiden arındırmalıdır.¹⁹² Mâsivâdan kaçarak yüzünü Allah'a dönemli ve bâb-ı Hak'da karar etmek için gayret sarf etmelidir.¹⁹³ Gece gündüz denî dünya ile meşgul olup Ganî Mevlâ'ya yüz çevirmeyen kişi âkil değildir.¹⁹⁴ Nitekim âkil kişi mâvisâdan elini çeker¹⁹⁵ ve maksad-ı aksâya doğru ilerler. Kainattaki her bir varlıktan tevhîd-i Hak okunur ve mekteb-i irfandan ders alır. Böylece dîde-i Hakk ile bakan gözler sivâyı koyup yüce bir gâye için yola çıkar.¹⁹⁶ Hüdayi, Bu yolda selevin hangi vech ile seyr u sülûk ettiğini ve bahşedilen kıymetli ömrün hevâ ve hevesle telef etmemesi gerektiğini tavsiye eder.¹⁹⁷

Nice emmârelikde eyleye nefsin karâr

İşidip “fîrrû ilallâh'ı” et ol yana firâr

Ko sivâyı sıdk ile gel Hakk'a eyle i'tizâr

*Her murâdı Hak verir sen gayra bakmak yol mudur*¹⁹⁸

Sâdık olan kulun daima murâdı Hak'tır. Gayrı sevdalara aldanmaz sırr-ı sarayını pâk eder.¹⁹⁹ Bilir ki temzilenen gönlün mihmânı Yaradan'dır.²⁰⁰ Ârif olan kul da yönünü ağıyâra çevirmez.²⁰¹ Âşık olan kul ise cân u dilden sivâyı yüreğinden temizler ve nihayetinde aradan varlık hicâbını kaldırır.²⁰² Mevlasından gayrı kimsesi olmayanın tek çıkar yolu Hak'tır.²⁰³ Hak yolunda savm-ı sivâ tutan sâlik ise ıyd-ı visâle nail olur.²⁰⁴ Bu vuslata ulaşmak da Hakk'ın tecelli eyleyip lutf etmesiyledir.²⁰⁵

¹⁹¹Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 56.

¹⁹²Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 55.

¹⁹³Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 96.

¹⁹⁴Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

¹⁹⁵Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 81.

¹⁹⁶Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

¹⁹⁷Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 73.

¹⁹⁸Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 73.

¹⁹⁹Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 83.

²⁰⁰Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

²⁰¹Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

²⁰²Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

²⁰³Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

²⁰⁴Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 137.

²⁰⁵Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

2.1.3.İRFAN/ MÂRİFET

Mârifet'in sözlük anlamı tecrübi ve ameli bilgi, tanımak, âşina olmaktır. Istılâhî olarak ise tasavvufta seyr u sülûk neticesinde ruhânî halleri yaşayarak, manevi hakikatlerin iç tecrübe ile elde edildiği bilgi manasına gelir. Sûfiler Kurân-ı Kerim'de geçen “*Ben cinleri ve insanları sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*”²⁰⁶ ayetindeki “bana kulluk etsinler” ifadesini “beni tanısinlar” olarak yorumlamışlardır.²⁰⁷ Çünkü kulluk etmek için öncelikle kulluk edileni tanımak gereklidir. “Nefsini bilen Rabbini bilir.”²⁰⁸ hikmetine binâen kul öncelikle kendini tanımalıdır.

Tasavvuf ehli eserlerinde ilim ve marifet arasındaki ilişkisinden de bahsetmiştir. Sûfilere göre mârifet, akıl ve zeka ürünü bir bilgi değildir. Kalbî hayatın neticesinde elde edilir. Kalp ve keşf ile elde edilen bilgilere mârifet, akıl ve istidlâl ile elde edilen bilgilere ilim denir. İlim fikrî bir oluşum iken mârifet kalbîdir. Mârifete kalbin tasfiyesi nefsin tezkiyesi olarak sistemleştirilen seyr u sülûk ile vâsıl olunur.²⁰⁹ İrfan ise, mârifet kavramı ile eş anlamlı kullanılır fakat ufak anlam farklılıkları da mevcuttur.

İncelenen divanlarda irfan kavramı pek çok mısra da yer alırken marifet kavramı çok sık kullanılmaz. İrfan ve maârif ile mârifet kavramı da açıklanır. Bu kavram ile Hak katından ihsan edilen bilgi, Hakk'ı tanıma ve bilme, O'nun sıfatlarının tecellî etmesiyle elde edilen mâlumat gibi manalar kast edilir. Ârif ve maârif olarak da geçen kavram yalın bir üslûbla ifade edilir.

Şiirlerde nasihat dilinin yanında Hakk'a niyaz da görülür. Özellikle Hüdayi irfan kavramı ile okuyucuyu tefekkür etmeye, kainata Hakk'ın nazarıyla bakmaya teşvik eder. Müellifler âriflerin önemine dizelerinde sıklıkla değinir. Hakikate ancak âriflerin vâkıf olabileceğini ve bu vukûfiyetin de Hakk'ın lutf etmesiyle mümkün olacağını ifade ederler. Nitekim Hakk'ı layıkıyla tanımak ve O'nun sıfatlarını bilmek ehl-i irfânın şükür etmesi gereken nimetidir.

²⁰⁶ ez- Zariyât 51/56.

²⁰⁷ Ali b. Osman Cullâbî Hücviî, *Keşfu'l- Mahcûb*, thk. Dr. Ahmed Adburrahman es-Seyh (Kahire: Mektebeti's-Segafet-i ed-Dîniyye, 2008), 297; Ebubekir Muhammed b. İshak Buharî Kelâbâzî, et- *Ta'arruf li Mezhebi Ehli'-Tasavvuf*, thk. Arsercun Arberî (Kahire: Mektebeti'l Hanici, 1933), 38;Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 236; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 318.

²⁰⁸ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 300-301.

²⁰⁹ Kuşeyrî, *er- Risâle*, 510; Kelâbâzî, et- *Ta'arruf*, 39; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* , 316.

Üftade seyr u sülûke giren sâlike ehl-i irfanın yolunu izlemesini tavsiye eder. Bu yolu izlemekle Allah bu yolu izleyen sâliklere kuvvet, âriflere izzet, mü'minlere cennet nasip eder.²¹⁰ Dost yolunda menzil kat etmenin sırrı da âriflerle birlikte olmaktır.²¹¹ Özellikle zikir ederek sivâdan yüz çevirmekle hakikat keşf edilir. Rahman'ın hidayet etmesiyle sâlik ehl-i irfandan olur.²¹²

Hüdayi ise âlemi, mekteb-i irfan olarak tavsif eder. Her bir yaprak tevhidi şerh eder niteliktedir. Kul mâsivâdan yüz çevirerek Hakk'ın nazarıyla kainata bakmalıdır.²¹³ Ârif kişi gaflete aldanmadan Hakk'ın nûrunu seyr edebilmek için ilk olarak âyine-i insana nazar etmelidir.²¹⁴ Zira âyine-i insanda nûr-i Hazret-i Rahman vardır.²¹⁵ Bu nûr ise kula lutftur. Lutfu mazhar olmak için dünya sevgisinden alakasını kesmeli, bid'at ve âdetlerden kaçınmalıdır. Ârif olup mertçe gözünü açarak nefesine karşı gelmelidir.²¹⁶ Kulun ilim ve irfan sahibi olması onu Rahman'a isyan etmekten korur.²¹⁷ Böylece kendisine bahşedilen nimete her an şükr hâlinde olur. İmana ermek isteyen kimse tahkikini tasdik eder, irfana ermek isteyense hayat iklimini bulur.²¹⁸ Hayat ikliminin membaı da zikrullahtır. Zikrullah ile nice nimetlere vâsıl olunur.²¹⁹

Sırr-ı vâsıl-ı Cânân olur

Cân mekteb-i irfan olur

Kalbin baharistan olur

Ezhâr-ı zikrullah ile²²⁰

Hüdayi'ye göre kalbin baharistan olması ve sırra vâsıl olmak için irfan mektebinden ders almak lüzumludur. Ehl-i irfan her nimeti daima Hakk'da görür. İrfanın yeryüzündeki kaynağı ise Peygamber Efendimiz'dir. Ârifler bu yolda ilerlemek için O'dan sâdır olan her türlü hâl ile hallenmelidir. İrfanın sırrına vâkıf

²¹⁰ Üftade, *Divan*, 4.

²¹¹ Üftade, *Divan*, 11.

²¹² Üftade, *Divan*, 19.

²¹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

²¹⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

²¹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 84.

²¹⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86,87.

²¹⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 92.

²¹⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 112.

²¹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

²²⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

olan da Peygamberimiz'dir. Esrâr-ı ilm ü irfan bir denizdir.²²¹ Hüdayi'nin şiirlerinde bahr-i irfan öyle büyüktür ki yedi derya sadece bir katre mesâbesindedir. Mana incisine ulaşmak için ârif olmak gereklidir.²²²

2.1.4.TECELLÎ- KEŞF- ZEVK- NÛR

Tasavvufta ilk dönemden itibaren sûfiler çeşitli bilgi edinme yollarına değinmişlerdir. Tecellî sözlükte belirlemek, açığa çıkmak, görünmek gibi anlamlara gelirken ıstılahta ise sâlikin kalbine doğan gaybdan gelen bilgi ve nurlardır.²²³ Tecellî kavramında her zaman gaybdan şühûda, karanlıktan aydınlığa, bilinmezlikten bilinirliğe geçiş vardır.²²⁴ Divanlarda da geçen tecellî terim anlamı ile kullanılır. Hakk'ın kula tecellîsinin çeşitlerine yer verilir. Özellikle Hüdayi şiirlerinde bu kavramı daha çok ele alır. Her iki müellif de bu kavramla Hakk'ın tecellî etmesiyle bekâya vâsıl olunacağını ve böylece cân u tenden geçerek ebedî saâdete ulaşılacağını anlatır.

Üftade, Hakk'ın cemâlini seyr etmek için Yaradan'ın zâtıyla tecellî etmesini anlatır. Bu tecelli ile cânın mahv olacağını dile getirir.²²⁵ Aziz Mahmud Hüdayi ise nûrun tecellisi ve cemâlin tecellisi üzerinde fazlaca durur. Şiirlerinde vahdet vurgusu vardır. Âlemin sırrı Hakk'ın tecelli etmesiyle âşikâr olur.²²⁶ Derdlilerin dermanı, âşıkların sevdası tecelli ileddir. Nur-i vahdet tecellî ettiğinde zâta vâsıl olmaya engel perdeler kalkar, halk gafletten uyanır. Mâsiva gider yerinde sadece Hak kalır.²²⁷ Hüdayi'ye göre nasıl sabah olduğunda muma gerek kalmıyorsa tecellî nûruna erildiğinde de akla gerek kalmaz.²²⁸ Rahman Sûresi'ndeki 29. ayete²²⁹ şöyle işaret eder;

“Tecellâ Rabbine’l- Mennân

Lehû fî- küllî yevmin şân”

Rumûzu eyleyen iz ’ân

²²¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

²²² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

²²³ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 53; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/384; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 480.

²²⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 346.

²²⁵ Üftade, *Divan*, 14.

²²⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 90.

²²⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

²²⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 94.

²²⁹ “Göklerde ve yerde bulunanların hepsi O'ndan ister (O'na muhtaçtır). O her an yaratma hâlinindedir.”

*Maârif ehli yâr ancak*²³⁰

Keşf perdeyi kaldırma, açığa çıkarma gibi anlamlara gelirken terim olarak tezkiye ve tasfiye ile kalbin hakikat ile arasındaki perdelerin kalkarak gaybi hususları ve hakiki şeyleri yaşayarak veya temâşâ ederek vâkıf olmasıdır.²³¹ Divanlarda bu kavram hakikatin keşf edilmesi manasında kullanılır. Üftade'ye göre zikir ile hakikat keşfedilir.²³² Cemali seyr için ârif kimsenin nefsinin öldürmesi gereklidir ve böylece Hakk'ın cemâline mazhar olabilir.²³³ Hüdayi Divanı'nda ise keşf kavramı ile hakikatin keşfi ve esrârın keşfi manasını kast eder. Özellikle vâkıf olunan sırra keşf ile ulaşıldığını bunun da saklanması gerektiğini anlatır.²³⁴ Fakat vuslata nâil olmak için keşf ve kerâmet niyazı içinde olmayı bırakıp daim zikir ederek gayretle makamlar geçilir.²³⁵ Kul her şeyden önce varlığından geçip asıl yârini bulmalıdır.

Yok eyleyip hep vârin

Buldun mu sen de yârini

Keşfeyleyip esrârını

*Bülbül haber vergil bize*²³⁶

Zevk, sözlük anlamı itibariyle bir şeyi tatma, lezzet alma gibi manalarda kullanılır. Tasavvufta ise Hakk'ın tecellîsi ile veli zâtların kalbine attığı irfan nûrudur. Zevk tecellîlerin ve manevi hallerin başlangıcı, kulun kalbine âniden doğan bir hâldir. Divanlarda zevk kavramı ile genel olarak içinde bulunulan hâlden lezzet alma, manevi doygunluğa ulaşma gibi manalar kast edilir. Müellifler aynı zamanda naâtlarında Peygamberimiz'in kudûmunun iki cihanın zevk u safası olduğunu söyleyerek O'na olan hürmet ve sevgilerini dile getirir. Üftade'ye göre imanın zevkine Hakk'ın rahmeti ile ulaşılır.²³⁷ Aynı zamanda kul bu zevk ile

²³⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

²³¹ Cürânî, *Ta'rifât*, 193; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1366; Muhammed b.Ya'kub el-Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, thk. Muhammed Naim el-Arkusûî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 849; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 213; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 282.

²³² Üftade, *Divan*, 4.

²³³ Üftade, *Divan*, 16.

²³⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 120.

²³⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 116.

²³⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 128.

²³⁷ Üftade, *Üftade Divanı*, 86.

diridir, gaflete düşmez.²³⁸ Fakat öncelikle masivadan el çekmelidir. Böylece âşıklarla Hakk'ın cemâlini zevk eyler.

Erem visâle şevk ile

Göremcemâlin zevk ile

Cümle âşıklarla bile

*Güzel adın işideyim*²³⁹

Hüdayi bu kavramı çeşitli sıfatlarla tanımlar. Zevk u safa, zevk u huzur, zevk-i bezm-i vuslat, zevk-i küllî, zevk-i tâm, zevk-i azim, zevk-i a'lâ tamlamalarıyla açıklar. Hüdayi, kula ârif olmayı tasviye eder. Ârif olan gaflete düşmeyip vuslatın zevkine erer. Özellikle bu vuslat zevkinin tamam olması için dünya sevgisine yüz çevirmek gerekir.²⁴⁰ Zevkin en önemli unsuru aşktır.²⁴¹ Aşk ile çıktığı bu yolda kul, nefsinin ahvâlini bilmeye başlar. Hilelerini görerek kıyamet hâlini tefekkür eder.²⁴² Böylece fâni zevkten bâki zevke geçer. Bekâ bulan kul, cennet lezzetlerinin zevkini dahi düşünmeden azmin zevkiyle murâdına vâsıl olmak için dâima çalışır.²⁴³ Aşk ile sıdk ile zevk ile zikr ederek hakikate ulaşır.²⁴⁴ Cennet de bu vuslat ile kıymetlidir. Şayet nefsin oyunlarına aldanılırsa vuslat nimetinin zevki de tadılmaz.²⁴⁵

Sözlükte ışıık, aydınlık anlamlarına gelen nûr, Allah'ın isimlerinden biridir ve terim olarak saklanmış bir şeyin, ledünnî ilimle ortaya çıkması ve sivânın kalpten uzaklaştırıldığında ilahi feyz ve dini bilgilerin açığa çıkmasında araç olan ışııktır.²⁴⁶ Sûfiler nûr ile gönülden kainata ulaşan bütün vâridâtı kast eder.²⁴⁷ Nûrun karşıtı zulmettir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bu konuda mecâzî anlatımlar

²³⁸ Üftade, *Divan*, 16.

²³⁹ Üftade, *Divan*, 24.

²⁴⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

²⁴¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 84.

²⁴² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

²⁴³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 96, 115.

²⁴⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 117, 130.

²⁴⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 142.

²⁴⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 280; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 376;

²⁴⁷ Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm Fi İşarâtı Ehl-i İlâm*, 563.

mevcuttur. “Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıktan aydınlığa çıkarır.”²⁴⁸ ifadesi ile hidayetin nûr, dalâletin zulmet olduğu ifade edilir.²⁴⁹

Divanlarda fazlaca yer bulan nur kavramı Allah’ın tecellîsi, doğru yolu gösteren mânevi bir ışık, hayır ve şerri ayırt etmek için Hakk’tan gelen ilahi bir işaret gibi manalarda kullanılır. Çoğu dizede tecellî ile birlikte geçen bu kavram, keşf ve zevk ile de ele alınır. Allah’a ait nûrun yanında Rasûlü’ne ait nurdan da her iki müellif de bahseder. Rasulullah’a tâbi olmanın Hakk’ın nûruna eriştireceğini ifade ederler. Nitekim asıl gâye Hakk’ın nûrudur. Nûr-i zât tamlaması ile bahsedilen Hakk’ın nûru dizelerde açıklanır. Şairler nur kavramını sade bir üslûpla ele alır. Hakk’a vuslata olan niyazlarını dile getirerek sâlike yolculuğu için nasihatlerde bulunulur. Fakat divanlarda nûr kavramının bulunduğu dizelerde tavsiyeden daha çok Yaradan’a nûra vâsıl olma duası mevcuttur. Bu duanın kabulü için de yapılması gerekenler anlatılır. Şiirlerdeki genel vurgu tevhitin nûrudur. Vahdet diyârına ulaşmak ise Hakk’ın lutfuyıdır.

Üftade mısralarında Allah’ın birliğine ve tekliğine vâsıl olmanın ilahi nûra ulaşmakla olacağını dile getirir.²⁵⁰ Öncelikle gönül âlemini temizleyerek bu yola çıkmalıdır. Gönülün Hakk’ın nûr-i ziyâsı ile dolması kulun Allah’a olan inancı ile bağlantılıdır.²⁵¹ İtikâdî olarak güçlenenerek yola başlayan sâlik Rasûl’ün sünnetine ittibâ etmelidir. O’nun sünneti sâlikî nûr-i Râsul’e ulaştırır. Efendimiz’in nûru cümle cihanı aydınlatır ve gönüllerin ziyâsıdır. Bu süreçte ibadetin nûruna da lâayık olur.²⁵² Dost cemâline giden yolda gözden hicâp zıkr ile kalkar.²⁵³ Ardından gönül gayrıdan muhabbeti keser. Âşıklar zümresine giren sâlik, şevk ile cemâli görmeyi dilerken varlığı gönlüne doğan nûr ile mahv olur.²⁵⁴ Varlığından geçip safâ bulurken feyz-i rabbânîye erişir ve nûr-i yezdânîye vâsıl olduğunda cemâlin nûrunu görünür.²⁵⁵

Feyz-i Rabbânî erişip nûr-ı Yezdânî gele

²⁴⁸ el- Bakara 2/ 257.

²⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “nur”.

²⁵⁰ Üftade, *Divan*, 7.

²⁵¹ Üftade, *Divan*, 12.

²⁵² Üftade, *Divan*, 5, 6.

²⁵³ Üftade, *Divan*, 29.

²⁵⁴ Üftade, *Divan*, 25.

²⁵⁵ Üftade, *Divan*, 24.

*Görüne ma'şûk cemâli buluban andan eser*²⁵⁶

Üftade'ye göre âşıklar cemâlin nûrunun tecellisi ile şevke gelir.²⁵⁷ Âşıklar sabr ederek eriştikleri bu lutfâ lââyık olmak ise daim gayret etmelidirler. Vasl-ı cânâna eren âşıklar, bahr-i nûra gark olur. Bahr-i nûr, hakikat nûrudur. Hakikate ulaşmak esmâ-i hüsnâdan geçmekleedir.²⁵⁸

Hüdayi ise tevhid anlayışını genel olarak nûr kavramıyla da ifade eder. Cenâb-ı Hakk'ın mutlak hakikatini anlattığı dizelerinde O'na vâsıl olmayı, cemâlini seyr etmeyi, zâhirini ve bâtınını nûr ile sarmasını sade bir üslûpla ele alır. Nûr kavramı, divanda en çok kullanılan kelimelerdendir. Nûr-u vahdet,²⁵⁹ nûr-i zât,²⁶⁰ nûr-i cemâl,²⁶¹ nûr-i pâk,²⁶² nûr-i hakikat,²⁶³ nûr-i şeriat,²⁶⁴ nûr-i vuslat,²⁶⁵ basiret nûru,²⁶⁶ kalbin nûru²⁶⁷ gibi tamlamalarla konuya açıklık getirir. Hüdayi, zulm kavramına da yer verir. Zulmânîyetten nûrânîyete giden yolculukta sâlike nasihatle bulunarak muvaffakiyet için Hakk'a niyaz eder. Ona göre kul öncelikle âleme ibret nazarıyla bakmalıdır. Kainatı tefekkür ederek rabbinden gayrıya olan muhabbetini kesmesi gerekir. Zira hubb-i sivâ, bu yolun mânîlerindendir.²⁶⁸

Hüdayi'ye göre zulmânî ve nûrânî her türlü perde cemâli seyr etmek için bir engeldir. Perdelerin kalkıp kapıların açılması ilk başta Hakk'ın lutfuna sonra kulun gayretine bağlıdır.²⁶⁹ Vahdet nûruna ermek isteyen şirki aradan kaldırmalı, ölmezden evvel ölmeli nihayetinde kalbi nûr ile dolarak bâkî hayata gitmeyi arzu etmelidir.²⁷⁰ Kalbin maddi ve manevi âlemdeki hakikatleri görmesi anlamına

²⁵⁶ Üftade, *Divan*, 24.

²⁵⁷ Üftade, *Divan*, 30.

²⁵⁸ Üftade, *Divan*, 15.

²⁵⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 76.

²⁶⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57, 60.

²⁶¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 70.

²⁶² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 73.

²⁶³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 149.

²⁶⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 138.

²⁶⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

²⁶⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77, 111.

²⁶⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

²⁶⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 78.

²⁶⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61

²⁷⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 51, 66.

gelen basîret eğer kulda varsa fâniliğe aldanmadan dînî emirleri yerine getirmeye çalışmalıdır.²⁷¹

Basîret nûru ger var ise sende

Bu cân bâkî kalır sanma bedende

Bugünü yarına salma inende

*Yürü din emrini tekmîl edegör*²⁷²

Benliğin aradan kalkmasıyla gönül pür- nûr hâle gelir.²⁷³ Basîret nûru gönle dolar ve bâkî olana yol alır. Nûr-i şeriatla hayatı münevver olur.²⁷⁴ Nûra mazhar olarak vuslatın sırrına erişir. Tecellî nûruna erişince akla gerek de kalmaz. Bu nûrun lutf edilmesiyle sâlikte kibr ve riyanın zulmeti kalkar, envâr-ı muhabbet hâsıl olur.²⁷⁵ Fakat Hüdayi bu mertebeden sonra daha çok farzlara ve sünnete sarılarak yol alınması gerektiğini söyler. Peygamberimiz'in yaşayışını örnek almak gereklidir.²⁷⁶ Hüdayi, Cebrail'in gördüğü beş nûrdan bahseder. Bu beş nûrun birincisi nûr-i a'zâm Rasûl-i Ekrem, diğerleri dört velî Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir;

Görüp dört nûru Cibrîl-i mükerrem

Var ortasında hem bir nûr-i a'zâm

Dedi ya Rab nedir bu penç envâr

Diledi olmak anlardan haberdar

Dedi Cebrâil'e ol Rabb-i Ekrem

Muhammed nûrdur ol nûr-i a'zâm

O dört envâr dahi dört velîdir

²⁷¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 76.

²⁷² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

²⁷³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 78.

²⁷⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 138.

²⁷⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85, 148, 149.

²⁷⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 52.

2.1.5.ZÂHİR- BÂTIN

Zâhir; açık, âşikâr, dış, ortaya çıkan, görünen²⁷⁸ bâtın; iç, öz, gizli, bir şeyin içi gibi²⁷⁹ manalara gelir. Zâhir ve bâtın kavramları birbirlerinin zıddı olarak kullanılır. Ayrıca her ikisi de Allah'ın esmâ-i hüsnâsındandır. Âlem her şeyiyle Hakk'dır. O'nun zuhûru da âlemden ibârettir. Tecellî etmesiyle ez- Zâhir, zâtı itibariyle el- Bâtındır.²⁸⁰ Sufiler Kur'an'ın da hem zâhir hem bâtın manası olduğu kanaatindedir. İbadetlerin hikmetleri olduğunu ifade eden tasavvuf ehline bu görüşleri sebebiyle bâtın ehli denilmiştir. Ayrıca ulemâ da Kur'an'ın emirlerini zâhirî/ lafzî olarak inceledikleri için ehl-i zâhir olarak kabul edilir. Tasavvuf tarihinde Bâtınıyye olarak bilinen bir hareket olsa da ehl-i sünnet mezhebine mensup mutasavvıflar bunların görüşlerini şiddetle reddeder.²⁸¹

Divanlarda çoğu dizede birlikte geçen bu kavramlar bazı yerlerde tek tek de ele alınır. Zâhir kelimesi bâtına göre daha fazla geçer. Zâhir- bâtın ikilisini müellifler ıstılâhî manaları ile kullanır. Birbirini tamamlayan iki kelime şeklinde kullanımının yanında zıt anlamda da şiirlerde yerini bulur. Üftade eserinde bu kavram çiftini kelime anlamları itibariyle kullanırken Hüdayi bu manaların yanında esmâ-i hüsnâdaki isimlere de işaret eder.

Üftade, zâhir ve bâtın kavramlarını sadece bir dizesinde birlikte kullanır. Diğer dizelerde kavramlar tek tek geçer. Kelimeler açık ve gizli anlamlarında ele alınırken aynı zamanda dış âlem ve iç âlem manalarını da ifade eder. Ona göre Hakk'ın sırrı âşıklara gün gibi âşikardır.²⁸² Ancak onlar lutf ve ihsan ile cân u teni terk ederek bâtınlarında/ iç âlemlerinde Hakk'ı bulmuştur.²⁸³ Oruç ayının tesirleri

²⁷⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 155.

²⁷⁸ Ebû'l-Kâsım b. Mahmud b. Ömer b. Muhammed el- Hârezmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Suûd (Beyrut: Dâru'l İlmiyye, 1998) 1/ 427; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 389; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 540.

²⁷⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 65; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 68; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 72.

²⁸⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 389; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 72.

²⁸¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 72-73.

²⁸² Üftade, *Divan*, 26.

²⁸³ Üftade, *Divan*, 25.

de yine âşıklara zâhirdir.²⁸⁴ Üftade gül- bülbül temsili ile bu konuda şu dizelere yer verir;

Akar gözlerinden yaşıyla kanı

Ki gark olmuş gülün bûyuna cânı

Unutmuş zâhir ü bâtın cihânı

*Zihî şürîde vü biçâre bülbül*²⁸⁵

Hüdayi ise eserinde zâhir ve bâtın terimlerini iki anlamda ele alır. İlkinde Allah'ın isimlerinden olan ez-Zâhir ve el- Bâtın'a değinir. Diğer manada ise zâhir ile açık, belirgin, dışa ait, zuhûr eden; bâtın ile de iç, öz, gizli olan, iç yüzüne vâkıf olmayı kast eder. Divanda sâlikin esma-i hüsnâdan olan bu kavramaların idrakine, dış âlem ve iç âlem arasındaki dengesine, gizli açık sırlara vukûfiyetine değinir ve bu yolda nasihatlerde bulunur.

Hüdâyi'ye göre Allah hem zâhir hem bâtındır, hem evvel hem âhirdir.²⁸⁶ Kul yönünü nereye dönerse dönsün Allah'ın zâtı oradadır²⁸⁷ ve O'na vâsıl olmak için sa'y etmelidir.²⁸⁸ Aklı olan kimse O'na hayranlıkla bakar.²⁸⁹ Hüdayi, ez-Zâhir ve el- Bâtın ism-i şerifleriyle Hakk'a niyazda bulunur. Tevfik ve hidayet için dua eder. Hüdayi Allah'ın tecellî eylemesiyle cömertliğini de izhâr ettiğini düşünür.²⁹⁰ O halde ahsen-i takvim üzere yaratılan insan, Hakk bu kadar zâhir iken neden gaflettedir?²⁹¹ Bu gafletten uyanmak için zahirde şeriat kurallarını batında ise tarikat erkanını icra etmesi elzemdir.²⁹² Marifete ulaşmak niyetiyle çıkılan bu yolda zâhirdeki kesrete aldanmadan bâtındaki vahdete bakmak hakikati görmek gerekir. Bunca kudret Hakk'ın hüsnündedir. Mevla zâtından güzeldir.²⁹³

İsteyicek bir fakîri ol Ganî

²⁸⁴ Üftade, *Divan*, 20.

²⁸⁵ Üftade, *Divan*, 10.

²⁸⁶ el- Hadîd 57/3.

²⁸⁷ “Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.” (el- Bakara, 2/ 115).

²⁸⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 132.

²⁸⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 106.

²⁹⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 58.

²⁹¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

²⁹² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

²⁹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

Eyler esrâr-ı maârif mahzeni

Bâtınım etdi hakâyık hurmeni

*Zâhirâ gerçi bir ednâ dâneyn*²⁹⁴

Ona göre gönülde Hû zikrinin izhar olması için bâtının da hakikati harman etmelidir. Sâlik zâhirindeki kesretten geçmelidir.²⁹⁵ Kesretten vahdete giden yolculukta bâki saâdet zikrullahtan geçer. Tevhide ulaşmak kolay iken zâhirde kalan kişi işini zorlaştırmış olur.²⁹⁶ Gafletten izâle olarak kemâle erip vuslata nâil olmak farz ve sünnete zâhirde riayet etmeye bâtında ise tarikat ahvâlini icra etmeye bağlıdır. Böylece gizli olan hakikat perdesi kalktığında sâlikin sırrına nûr-i hakîkat dolar.

Dolarsa sırrına nûr-i hakîkat

Gerekdir zâhirinde farz u sünnet

Edegör cem' ile farkı riâyet

*Hüdayi bulmak istersen kemâli*²⁹⁷

2.2. HAL VE MAKAMLA İLGİLİ KAVRAMLAR

2.2.1.MUHABBET

Tasavvuf ehli tarafından manevi yolculuğun başlıca makamlarından biri olarak kabul edilem muhabbet, sözlük anlamı itibariyle sevmek, beğenmek, meyletmek, tercih etmek gibi anlamlara gelen hubb kökünden gelmiştir.²⁹⁸ Meveddet kelimesi de genel olarak muhabbetle benzer anlamlarda kullanılmıştır. Istılâhî olarak muhabbet, sevgi anlamında yerini alır. Bu kavrama bazı âlimler de irade ile eş anlam ifade ettiğini söylemiştir. Ancak muhabbet, iradeye göre daha güçlü bir arzu manasında ele alınmıştır.²⁹⁹

Kur'an-ı Kerim'de muhabbet kelimesi bir ayette, hubb kelimesi ise dokuz ayette yer almakta, aynı kökten isim ve fiiller yetmiş iki ayette geçmektedir. Bu

²⁹⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 110.

²⁹⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

²⁹⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 124, 145.

²⁹⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 148.

²⁹⁸ Hülya Yücer, *Kur'an'da Muhabbet Kavramı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

²⁹⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1481; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “hbb”.

ayetlerde Allah'ın kulu sevmesi, kulun Allah'ı sevmesi³⁰⁰, Allah'ı sevmek için Rasulullah'a itaat etmek³⁰¹ gibi manalar vardır. Bu sevgi hem Allah'a hem insana nispet edilerek çeşitli şekillerde açıklanmaktadır.

Hadislerde de muhabbet kavramı çokca zikredilmektedir. Allah'ın kulu sevmesi için kulda bulunmasını istediği davranışlar anlatılırken kulun din kardeşlerini sevmesi de teşvik edilmektedir. Nitekim gerçek manada iman etmek müminlerin birbirini sevmesine bağlanarak³⁰², Allah için birbirini sevenlere mahşer günü Allah'ın özel konukları olan yedi zümreye dahil olacakları müjdesi³⁰³ verilmektedir.

Sûfiler tarafından ise çeşitli tanımları bulunan muhabbet hakkında Ebu Nasr es- Serrâc şunları ifade eder; *“Mahabbet kulun gözüyle Allah'ın kendisine verdiği nimetlere; kalbiyle kendisine olan yakınlık, inayet, hıfz ve yardımına; iman ve yakîn ile hidayet ve inâyet nasib etmesine bakarak Allah'ın kendisini sevdiğini görüp kendisinin de O'nu sevmesidir.”*³⁰⁴ Yahya b. Muâz'a göre ise, ezâ ve vefâ ile eksilmeyen iyilik ve ihsan ile artmayan hakiki muhabbetir.³⁰⁵ Cüneyd-i Bağdâdî'ye muhabbet hakkında sorulunca, âşıkın kendi sıfatlarını terk edip bunun yerine sevgilisinin sıfatlarını edinmesi cevabını verir.³⁰⁶ Muhabbet bir haldir ve sözde kalmamalıdır. Nitekim muhabbet Allah tarafından kuluna ihsan edilir.³⁰⁷

Muhabbet ehli, mutasavvıflara göre üç kısımdır; ilki Allah'ın kullarına nimet ve lütufta bulunmasıyla meydana gelen avâmın muhabbetidir. İkincisi, Allah'ın sıfatları ile azâmetine bakarak O'nu seven havâssın, sâdık ve tahkîk erbâbının muhabbetidir. Sonuncusu ise, Allah'ın illetsiz olan kadîm sevgisini bilip ve anlamaktan doğar ki bu zâti muhabbet halidir ve âriflerin ve siddîkların muhabbetidir.³⁰⁸

³⁰⁰ el- Mâide 5/ 54.

³⁰¹ el- Âl-i İmrân 3/ 31.

³⁰² İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995) 10/ 133.

³⁰³ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, 10/ 138.

³⁰⁴ Ebu Nasr es-Serrâc, *el- Lüma'*, thk. Dr. Abdülhalim Mahmud (Bağdat: Dârü'l-Kitâbü'l-Hadis, 1960), 86.

³⁰⁵ Kuşeyrî, *er- Risâle*, 517.

³⁰⁶ Kuşeyrî, *er- Risâle*, 521.

³⁰⁷ Hücvirî, *Keşfu 'l- Mahcûb*, 336.

³⁰⁸ es-Serrâc, *el- Lüma'*, 86; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* 232; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 313- 314.

Divanlarda bu kelime sevgi, meyil ve irade etmek manalarında kullanılır. Hüdayi, muhabbeti birçok şiirinde kullanırken Üftade sadece bir şiirinde değinir. Hüdayi muhabbet ile sevgi, ilahi aşk, meyil gibi anlamları kast eder. Şiirlerinde Allah’a, Rasûlü’ne, ehl-i irfâna mahabbetin gerekliliğini ifade ederek dünyaya ve bâtıla meyli eleştirir. Muhabbetin sâlik üzerindeki tesirlerini anlatarak nasihat üslûbunu kullanır.

Hüdayi’ye göre muhabbet, Hakk’tan gelen bir atâdır. Bundan bir katre tatmak kişiyi ummâna ulaştırır.³⁰⁹ Muhabbet kalbe safâ verir ve hakikat yolculuğunun en önemli azığıdır.³¹⁰ Hakk’a vâsıl olmak isteyen muhabbet şarabından içmesi gerekir.

*Mahabbet sâgarın nûş et
Beğim derya gibi cûş et
Hüdayi’nin sözün gûş et
Gel Allah’a gel Allah’a³¹¹*

Hak yolunda kişi rehber ihtiyacı duyar. Zira rehbersiz gidilen yolda aldanmak daha kolaydır. Hakk’a vuslat için en önemli rehber, Rasûlullah aleyhisselam’dır. Allah’a muhabbetin yolu, Rasûlü’ne muhabbetten geçer. Hz. Muhammed’e muhabbet ise muhabbetlerin zirvesidir.

*Habîbâ ger Halîl olduysa ceddin
Sen oldun kutb-i eflâk-i mahabbet³¹²*

‘Aşk ağlatır, dert söyler’ kavlince muhabbet yeli esdiğinde vecde gelen bülbül ile gönül huzur bulur.³¹³ Muhabbet yolunda açan mânâ gülleri, Dost yolunun zînetleridir. Bu yolda ise dünyaya ve bâtıl lezzetlere yüz çevirmek gerekir. Nefsin isteklerine itâat etmeyerek ömrü zâyî etmemek elzemdir.

*Zevk-ı dünyâyâ mahabbet nice bir
Lezzet-i fâniye rağbet nice bir
Nice bir âdet ü bid’at nice bir*

³⁰⁹ Hüdayi, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi, 79.

³¹⁰ Hüdayi, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi, 54.

³¹¹ Hüdayi, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi, 125.

³¹² Hüdayi, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi, 57.

³¹³ Hüdayi, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi, 80.

Nefs-i şirrîre itâat nice bir
*Mâye-i ömrü izâat nice bir*³¹⁴

İncelenen divanlarda muhabbet kavramı ile genel olarak Allah ve Rasûlü'ne sevgi, fânî olana buğz etme anlatılarak nasihat edilir ve Hakk'a niyazda bulunulur. Aşağıda ele alınan terimler muhabbetin üzerine inşa edilen ve çoğu mısradaki Hakk'a olan derin sevgiyi anlatan kavramlardır. Bu terimlerden kiminde açık bir üslûb ile bu mana dile getirilirken kiminde ise rumuzlarla dolaylı bir anlatım tercih edilir.

2.2.1.1. AŞK- ÂŞIK- MÂŞUK

Aşırı derecede sevgi manasına gelen aşk, sevenin sevdiğine tamamen kendisini vermesidir. Âşık; çok fazla seven, maşuk ise âşık olunan, sevilendir. İslamî literatürde ilahi aşk ve beşeri aşk olmak üzere ikiye ayrılır. Beşeri aşka, mecazi veya uzrî aşk da denirken; ilahi aşka, manevi aşk veya hakiki aşk denilir.³¹⁵ Hakiki aşk, Allah'a duyulan derin muhabbeti ifade eder ki sûfilere göre bu muhabbetin zirvesi hakiki aşktır. “Ben gizli bir hazine idim bilinmeyi diledim, âlemi yarattım.” mealindeki hadis-i kudsîyi sûfiler çeşitli şekillerde yorumlasalar da genel olarak bilinmeyi marifet, dilemeyi ise sevginin temsil ettiğini söylerler. İlahi aşkın ve dahi varlığın kaynağı da budur.³¹⁶

Kur'an ve hadislerde aşk kelimesi geçmez, ancak sevgi genellikle hubb, muhabbet, meveddet şeklinde yer alır. İlk dönem zâhidleri de Allah korkusuna ağırlık verip Allah sevgisinden çok fazla bahsetmezler. Bazı mutasavvıflar aşkın Allah'a isnad edilemeyeceğini savunurken, Rabia el- Adeviyye, Bâyezîd-i Bistâmî gibi bu konuyu işleyen sûfiler aşk, âşık, mâşuk yerine hubb, muhabbet, habib gibi kelimeleri tercih ederler. Hâris el- Muhâsibî, Ebû Tâlib el- Mekkî, Hakim et- Tirmizî, Kuşeyrî, Hucvirî gibi mutasavvıf yazarlar da eserlerinde aşk kelimesi yerine hub ve muhabbeti kullanır. Tasavvufta aşk ilk defa Hallâc-ı Mansur taraf

³¹⁴ Hüdayî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayî*, 68.

³¹⁵ Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 909; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 654; Kelâbâzî, et- *Ta'arruf*, 79; Hucvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 336;

³¹⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 54; Uludağ, “Aşk”, 13.

eder. Ancak aşkı muhabbetten ayırarak ilk kez inceleyen ise Ahmed el-Gazalî'dir.³¹⁷

Sufilerin eserlerinde sıklıkla yer verdiği aşk konusuna Üftade ve Hüdayi divanlarında yer verir. Nitekim aşk kavramı bu eserlerde en çok kullanılan kelimeler arasındadır. Müellifler aşk ile Allah'a duyulan muhabbeti anlatırlar. Aşk-ı hakîkî ile kulun rabbine olan yakınlığını, bu yakınlık için yapılması gerekenleri nasihat üslûbu ile dile getirir. Bu aşkın kul üzerindeki tesirlerine de değinir. Allah'a niyazda bulunurken de O'na olan derin muhabbetinden bahseden şairler, aşk kavramına başvurur.

Seyr u sülûk yolunda aşkın ne denli kıymetli olduğu divanlardaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki şair de Hakk'a olan aşklarını anlatırken sâdık kavramına da değinir. Âşık kimse, sâdık olmadıkça vuslata eremez.³¹⁸ Aşkta sadakat ise zikrullah ile ortaya çıkar.³¹⁹ Hak yolunda sâlikin yegâne yoldaşı aşktır. Hakk'a vâsıl olmak için benliği aşk ile yakmalı pervâne olmalıdır.³²⁰ Bu yolda imtihanlara sabrederek nefsini aşk ile terbiye etmelidir. Esasında nâr-ı aşka düşmek sâlikin ezelden verdiği sözdür. Dünya onun için firkat yurdudur. Dost illeri de yuvasıdır.³²¹

Tasavvuf edebiyatında aşkı anlatırken sıkça kullanılan rumuzlar da şiirlerde yerini alır. Gül- bülbül, pervâne- ateş gibi simgelere rastlanır. Hüdayi bu rumuzlara Üftade'ye göre daha sık değinir. Üftade daha yalın bir dil ile aşkı anlatırken Hüdayi bazı şiirlerinde yalın ifadelerin yanında edebî bir üslup takınır. Kültürümüzde sıkça bahsedilen âşık-mâşuk hikayelerindeki bazı şahsiyetler de şairler tarafından kullanılır. Aynı zamanda her iki müellif de hissettikleri aşkı ifade etmek için habib, mecnun, mest kavramlarına yer verir.

Üftade, sevgili anlamında kullandığı habib kelimesini tek bir dizesinde ele alır. Hak aşkı ile mest olan âşıkları mecnûn olarak niteler ve Allah'ın cemâlini görmeyi niyaz eder. Hüdayi de habib, mecnun, mest gibi kavramları kullanarak aşkı dizelerine taşır. Ancak Üftade'den farklı olarak habib kelimesi ile Efendimiz

³¹⁷ Süleyman Uludağ, "Aşk," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/ 11.

³¹⁸ Üftade, *Divan*, 30.

³¹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

³²⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 89.

³²¹ Üftade, *Divan*, 12, 26.

aleyhisselam'ı kast ederken, aynı zamanda Hakk'dan da bahsettiği görülür. Aşkî tadanın mecnun olup aşk ile mest olacağını söyleyen müellif, Hak aşkına vâsıl olmak için dua eder. Özellikle Peygamber Efendimiz'e olan derin muhabbetini de dile getirir.³²²

Üftâde aşk kavramını Allah'a olan derin muhabbet teması üzerinde şekillendirir. Genel olarak Hakk'a vuslat, cemali seyr, aşkta sâdık olma konuları vardır. Yaşama sebebi olarak nitelendirdiği aşk onu, on sekiz bin âleme sığmaz hale getirir. Zerrece bir katreyi ummâna çeviren rabbine niyazda bulunarak dünyaya O'nun aşkı ile sabr ettiğini dile getirir.³²³ Ona göre, Dost yoluna gitmenin ve kuldaki dağınıklığın düzelmesinin çaresi de yine aşktır.³²⁴ Hakikat nûrunun açılıp cemali seyr eylemek için âşık ve sâdık olmak gerekir.³²⁵ Üftade Bakara Sûresi 152. ayete³²⁶ işaret ederek âşıklara vuslat, müminlere kurbet, sâdıklara izzet olarak Hakk'ın kulunu anması ümidini şu şekilde ifade eder;

Kur'an'da va'd eyledi

Âşıkları hep toyladı

Cemâline yol eyledi

*Bir gün ola bizi ana*³²⁷

Cümle âlem türlü lutflar dilerken Hakk'ın cemâlini görmek âşık için en büyük lutfudur.³²⁸ Yaradan'ın sırrı âşıklara gün gibi açıktır ancak Allah cemâlinin nûruyla perde arkasından âşıkları irşad eder. Can gözünü açan âşık ise cemali seyr etmeye layıktır. Fırat âşıklar nezdinde zindandır ve bu zindandan kurtuluşun çaresi vuslattır.³²⁹ Hakk'a vâsıl olan âşıkda cism ile can ortadan kalkar, ummâna ulaşır derdine derman bulur.³³⁰

O menzilde görünmez cism ile cân

³²² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 122.

³²³ Üftade, *Divan*, 26.

³²⁴ Üftade, *Divan*, 26.

³²⁵ Üftade, *Divan*, 13, 26.

³²⁶ “Artık siz beni anın ki bende sizi anayım. Bana şükredin nankörlük etmeyin!”

³²⁷ Üftade, *Divan*, 21.

³²⁸ Üftade, *Divan*, 18.

³²⁹ Üftade, *Divan*, 26.

³³⁰ Üftade, *Divan*, 11.

Ne derya görünür anda ne ummân

Olur âşıkların derdine dermân

*Zihî şûrîde vü bîçâre bülbül*³³¹

Üftade'ye göre, âşıklar cemâlin nûru ile şevke gelerek yolda azm eder, gönüllerini gayrıdan keserek zevk eyler, ummân içinde yok olarak varlığını mahv edip fenâ bulur.³³² Âşığın âdeti kendini yok etmektir. Yolculuğu fenâ iklimindedir. Aşk ile pervâne misali yanar ve ilahi muhabbet şerbetini içer.³³³

Hüdayi ise aşk kavramını üstadından farklı olarak tevhid teması üzerinde şekillendirir. Hakk'a vuslat, aşkta sâdık olma, aşk ile yok olma konularının yanında Allah'ın bir ve tek oluşu ile kudretine vurgu yapar. Ona göre aşk, insan fitratında ve âlemin yaratılış ile düzenin de var olan Hakk'ı hatırlatan bir haldir.³³⁴

Hüdayi'ye göre, insan yaratılırken aşk ile yaratılır. Kenz-i mahfiden eşya zuhûra gelirken sevda rüzgarıyla aşk deryası dalgalanır. Ezel bezminde aşk şarabı içip haşre dek Hakk'ın dîdârına tâlib olur. Âşık aşkını gizleyemez hale gelir ve bülbül gibi durmadan inler. Öyle ki bu hâli herkes bilmez. Aşk, hakikat dağının zirvesindeki kuştur. Âşık ezelden bu aşk ile yanıp hakikat dağındaki ateşin etrafında pervane olur.³³⁵ Vahdet âlemine tenezzül eyleyip kesret âlemini seyrân eder.³³⁶

Ezelden aşk ile biz yana geldik

Hakikat şem'ine pervâne geldik

Tenezzül eyleyip vahdet ilinden

*Bu kesret âlemin seyrâna geldik*³³⁷

Allah'ın kula verdiği vücûd neticesinde kul, aşk ile ihya olur. Mâsivâdan yüz çevirip sînesini pâk eder.³³⁸ Tercih etmeyi bırakır, varlık iddiasından geçer,

³³¹ Üftade, *Divan*, 11.

³³² Üftade, *Divan*, 8.

³³³ Üftade, *Divan*, 7.

³³⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

³³⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

³³⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 89.

³³⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 89.

Yaradan'ı tanımaya ve bilmeye başladığında hayrete düşer.³³⁹ Allah'ın tanındığı ancak ifade edilmediği âriflerin makamı olan bu makam ile kulun aşkı daha da artar. Nâr-ı aşka düşen âşğın dermanı yine aşktır.³⁴⁰ Ancak aşta sâdik olabilmek için zikre sarılmak gerekir.³⁴¹

2.2.1.2.GÜL- BÜLBÜL

Gül ve bülbül temsili özellikle tasavvuf edebiyatında başvuralan motiflerin başında gelir. Gül, çeşitli sıfatlarla genellikle sevgilinin sembolü ve çiçeklerin sultanı olarak kabul edilir.³⁴² Bülbül ise çoğunlukla güllerin açtığı günlerde daha canlı öttüğü için gül ile arasında bir aşk tasavvur edilerek edebiyatımıza konu olur.³⁴³ Bülbüle âşık, güle mâşuk denilir.

Gonca halindeki gül vahdeti, açılmış gül ise kesreti temsil eder.³⁴⁴ Gül taç yaprakları ile ilahi cemali, dikenleri ile de celâli yansıtır. Şevk sahibi bülbül de ruhu simgeler. Şiirlerde gül bazen Allah'ın cemâliyle güzelliğini bazen de Hz. Peygamber'i anlatır. Kokusunun letâfeti sebebiyle Efendimiz'in terine de gül denilir.³⁴⁵ Medeniyetimizde gül ve bülbül sembolizmi sıkça kullanılırken tasavvufta da buna sıkça rastlanır.

Üftade ve Hüdayi muhabbet konusunu işlerken yararlandıkları rumuzların başında da bu iki kavram gelir. Bülbülün gülü arayışını, güle aşkını, gülü bulup gülden geçmesini eşsiz bir dil kullanarak okuyucuyla buluşturan şairler, seyr u sülûk yolunun gereklerini ve inceliklerini bu vesileyle paylaşır. Divanlarda bu kavramlar ile Hak aşkı, Rasûl'e sevgi, dost muhabbeti, yola sadakat gibi konular da nasihat üslûbu çerçevesinde ele alınır. Bülbül ve gül tamlamasına ek olarak andelib, gülşen, gülistan, gülzâr gibi kavramlar geçer. Bu kavramlar vasıtasıyla hem anlam güçlendirilir hem de eş anlamlı olarak şiirlerde geçer.³⁴⁶

³³⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

³³⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 141.

³⁴⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 122.

³⁴¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

³⁴² Cemal Kurnaz, "Gül," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/ 220.

³⁴³ Cemal Kurnaz, "Bülbül," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/ 485.

³⁴⁴ Kurnaz, "Gül," 14/ 221.

³⁴⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 149.

³⁴⁶ Üftade, *Divan*, 15, 27; Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63, 69, 128.

Üftade Divanı'nda gül- bülbül kavramları ilahi aşk konusu ile kullanılır. Üftâde, seyr u sülûk yolunda müridlere tavsiyeler vererek bu yolun inceliklerini, yapılması gerekenleri ve varılacak menzili anlatır. Hüdayi Divanı incelendiğinde ise ilahi aşk anlatılırken kullanılan bu iki kavram tevhid üzerine bina edilir. Allah'ın varlığı ve birliğine vurgu yaparak gül- bülbül aşkı, bülbülün yol serüveni nihayetinde vuslata nail olması dile getirilir.³⁴⁷

Üfade şiirlerinde gül- bülbül motifini kullanarak sâlikin Hak yolculuğunu tasvir eder. Bîçâre olarak nitelendirdiği bülbül firkat ateşiyle seher vakti inler.³⁴⁸ Güle kavuşma hasreti ile dertli dertli gazeller okur. Gülü bulmak, ona kavuşmak ise hiç kolay değildir. Diğer taraftan gül de bülbülü bekler. Cefalı ve dertli arayışın ardından bülbül gülü bulur. Ancak gül mevsimi çoktan geçtiği için gülün kokusu kalmaz, solar.³⁴⁹ Bülbül, ehl-i Hak bir kimseyle karşılaşır ve ona gülün fâni olduğunu konusunda tavsiyelerde bulunur. Fâni olandan vefâ gelmeyeceğini anlayan bülbül gülden geçip Hakk aşkını bulur ve ehl-i hâl ile hemhâl olur.³⁵⁰

Bîçâre bülbülün bu yolculuğu anlatılırken sâlike Hak yoldan ayrılmamayı, Peygamber sözünü dinlemeyi, ehl-i tevhidin durağı olan fenâ iklimine gidip âşıklarla buluşması nasihat edilir. Fenâ makamına ancak Hakk'dan selâmı olanların erişebileceği söylenir. Hakikate vâsıl olan ile Hakk arasında ise hubb-i sivâdan bir şey yoktur.³⁵¹ Hakk'a âşık olarak dâim şâhitler arasındadır.

Hakikat bahrine dalmış vüçûdu

Kemâlin erişdirmiş sücûdu

Budur âşıkların dâim şühûdu

*Zihî şûrîde bîçâre bülbül*³⁵²

Hüdayi, gül- bülbül kavramını şiirlerinde işlerken gülistan, gülşen, gülzâr, andelib kelimelerini fazlaca kullanır. Bülbülü; cân bülbülü, dertli bülbül, şûrîde bülbül, bîçâre bülbül gibi sıfatlarla nitelendirir. Nasihat üslûbunun ağır bastığı

³⁴⁷Üftade, *Divan*, 8-11; Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 69, 97.

³⁴⁸Üftade, *Divan*, 8.

³⁴⁹Üftade, *Divan*, 8, 9.

³⁵⁰Üftade, *Divan*, 10.

³⁵¹Üftade, *Divan*, 11.

³⁵²Üftade, *Divan*, 11.

dizelerinde, tevhid teması dikkati çeker. Kulun rabbine olan aşkını bülbülün güle olan aşkıyla tasvir eder.³⁵³ Ancak gül- bülbül kavramının geçtiği her dizede tasvir kullanmayıp bülbül vesilesi ile Hakk’a niyazda bulunur.³⁵⁴

Mâna gülleri açılınca şevke gelen bülbül, cennet bahçelerinde uçmayı murâd eder.³⁵⁵ Aşk ile çıktığı bu yolda ancak varlığını yok ederek Dost didârını görür. Çünkü sînesini pâk eden buna layıktır.³⁵⁶ Fânî âlemden muhabbet bulundurursa yüreğinde Dost illerine vâsıl olamaz. Bahar gelip güller açıldığında bülbül zikre durur ve vecde gelerek muhabbet yeli estirir. Bu muhabbet yeli ile kesretteki vahdet sırrını gören bülbül zikrin lezzetini alır.³⁵⁷ Fenâ kokusundan sıyrılıp bekâ kokusunu duyar.

Gül den dikenden bendi kes

Allahu bes bâkî heves

Uşşâka olup dest-res

*Bülbül haber vergil bize*³⁵⁸

2.2.1.3. CÂN- CÂNÂN

Nefis, ruh, gönül gibi anlamlara gelen cân, beden hayatiyetini sağlayan ana unsur manasında kullanılır. Istilahî olarak can; insan ruhu, ilahi nefes, Hakk’ın tecellileri olarak kabul edilir. Cânân ise yar, sevgili manalarına gelirken tasavvufta Mevla’yı ifade eder ve Allah’ın Kayyûmiyet sıfatıdır. Bütün varlıklar bu sıfat ile varlıklarını idâme ettirirler.³⁵⁹

Tasavvufî literatürde sıkça yer alan cân-cânân terimleri divanlarda da en fazla geçen kelimelerdendir. Müellifler cân ile samimiyet, gönül, nefis-i rahmânî gibi mânâları şiirlerinde anlatır. Cânân ile de Hakk’ı ve Hakk’a olan muhabbeti ifade ederler. Cân u dil, cân u ten, cân u baş, cism ü cân kelime tamlamalarını da kullanırlar. Sâlikin Hak yolunda benliğinden geçmesini cânından geçmek olarak

³⁵³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 67.

³⁵⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

³⁵⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61.

³⁵⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

³⁵⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 76.

³⁵⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 128.

³⁵⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 83; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 92; Mustafa İsmet Uzun, “Cân,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 139.

anlatan şairler, cânndan geçmeden bu yolda Cânân'a vâsıl olunamayacağını dile getirir.³⁶⁰ Gönül kelimesi için de cân kavramı kullanılır. Şiirlerde cânı vermek; gönlü vermek, samimi ve ihlasla davranmak, kulluğu ifâ etmek gibi anlamlara gelir.

Üftade cân-cânân kavramlarını varlığından geçmek, samimi olmak, ihlasla davranmak gibi mânâlarda kullanır. Cânlar kelimesi ile de yola revân olan sâlikleri kast eder.³⁶¹ Bu yolda tevhidin önemine değinen şair, seyr u sülûkun inceliklerini de anlatır. Allah'ın varlığının ve birliğin muhabbet ile bilinebileceğinin ve cân vermeden Hakk'a vâsıl olunamayacağını üzerinde durur.³⁶² Cân vermek, Hz. İsmail Aleyhisselam gibi cânından vazgeçmektir.³⁶³ Cânından vazgeçip nefsini öldüren ârif ise cemâli keşf eder. Hakk'ın cemâlini keşf etmeye ancak âşıklar layıktır.³⁶⁴ Âşıkların cân gözünü açmaları için zikrullahı sarılmaları gerekir. Zikir, cânları nûra gark eder.³⁶⁵ Zikr-i daim hâlinde olmak, sâdik olmak demektir. Sâdik olan kimse mâsivâyâ gönlünü düşürmez. Cân kulağı ise âlem-i gaybdan nidâ işitmek için gönlünü gayrıdan uzak tutması gerekir.³⁶⁶ Nitekim Üftade şu niyazda bulunur;

Anun ile bulam anı

Terk eylerim cân u teni

Yol açivere ol Ganî

*Dostdan haber verin bana*³⁶⁷

Hüdayi de cân- cânân kelimelerini genel olarak Üftade ile aynı anlamlarda kullanır. Şiirlerinde cân olarak hitâb ettiği sâlike tavsiyelerde bulunur. Âşık olan sâlikin bu yoldaki ilk basamağı cânı terk etmektir. Pervâne gibi vücûdunda cânından eser bırakmamalıdır.³⁶⁸ Cânân'a ulaşmak için mülkten geçip aşkı ile

³⁶⁰ Üftade, *Divan*, 5, 7; Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 62.

³⁶¹ Üftade, *Divan*, 5.

³⁶² Üftade, *Divan*, 7.

³⁶³ Üftade, *Divan*, 27.

³⁶⁴ Üftade, *Divan*, 26.

³⁶⁵ Üftade, *Divan*, 26.

³⁶⁶ Üftade, *Divan*, 28.

³⁶⁷ Üftade, *Divan*, 18.

³⁶⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

hayrete düşmelidir.³⁶⁹ Gafletten sıyrılan âşık, samimiyetle Hakk'ı zikre durur.³⁷⁰ Ancak Hüdayi'ye göre bu zikrin tesîr edebilmesi için sâlikin şeyhinden ayrı kalması gerekir. Fırat, yüreğindeki aşk ateşini artırarak vusûlüne vesile olur.³⁷¹ Vahdet diyarına giden bu yolda seyrini sır gibi saklamalıdır.³⁷² Cânân yolunda bin cânını verip fenâ bulan âşık varlığından Hz. İsmail Aleyhisselam gibi geçer. Hz. Eyyub Aleyhisselam gibi sabrı artar. Hz. Süleyman Aleyhisselam gibi mülkü olsa cemâlin nûrunu seyr ettiği için buna nazar dahi etmez.³⁷³ İlm ü irfanın menbaı Hz. Muhammed Aleyhisselam'dan da muhabbetinin kaynağını alır.³⁷⁴ Hüdayi, Hakk'ın lutfuna mazhar olan âşığa Zümer Sûresi 53. Ayeti³⁷⁵ şu dizeleriyle hatırlatır;

*Kemâl-i lutf ü ihsanından ey şâh
Dedin "lâ taknetû min rahmetillah"
Bu ma'nadan şu cân kim oldu âgâh
Olupdur rahmet ümmîdinden her gâh*³⁷⁶

2.2.1.4.DOST

Dilimize farsçadan geçen kelime yâr, seven, sevgili gibi anlamlara gelirken İslamî literatürde uhuvvet, sadakat, meveddet, muhabbet, sohbet gibi manalarda kullanılır. Ayrıca velî ve refik kavramları da bazen dost anlamında ele alınır.³⁷⁷ Tasavvufta dost, ilahi sevgiyi ifade eder. Kulun Allah'ı sevip dost edinmesinden önce Allah ezelde kulu sevip dost edinir. Nitekim gerçek dost Allah'tır.³⁷⁸ Ancak Kur'an ve hadislerde müminlerin arasındaki muhabbete dikkat çekmek için kardeşlikleri üzerinde durulur ve bu konuda tavsiyelerde bulunulur.³⁷⁹

³⁶⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 84.

³⁷⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

³⁷¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 101.

³⁷² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

³⁷³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 112.

³⁷⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 120.

³⁷⁵ De ki (Allah şöyle buyuruyor): "Ey kendi aleyhlerine olarak günahı haddi aşan kulların! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."

³⁷⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 154.

³⁷⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 210; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/703.

³⁷⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 110; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 133.

³⁷⁹ el- Hucurât, 49/ 10; el- Âl-i İmrân, 3/ 103; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, 10/ 147.

Derin anlamlar ifade eden dost kavramı divanlarda da eşsiz bir üslûp ile ele alınır. Müellifler dost kelimesini ilahi sevgi, şeyhe bağlılık, yoldaşa muhabbet manaları çerçevesinde kullanır. Dost cemâli, dost ili, dost yolu gibi tamlamalarla çeşitli şekillerde açıklanır. Ancak kavramın kullanıldığı ana konu Hakk aşkıdır. Hakk yoluna giren sâlike nasihat edilir ve yola teşvik edilir. Allah’a duyulan muhabbet dost kavramı ile de bir kez daha dile getirilir. Her iki şair de dost kavramını kullandıkları dizelerinde tevhid üzerinde dururlar. Allah’ın birliği ve O’na olan dostluk şiirlerde yerini alır.³⁸⁰

Üftade dost kavramını Hakk’a dostluk, şeyhe sevgi ve arkadaşlık yakınla olmak üzere üç konu etrafında anlatır. Fakat kavramın geçtiği şiirlerinde en sık Allah’a dostluktan ve bu dostluk için yapılması gerekenlerden bahseder. Ona göre derviş bu yolda vazifelerini yerine getirerek Dost cemâli görmeye layık olur.³⁸¹ Bu mertebeye gelebilmek içinde Hakk’ı ihlas ile sevip, ibadet ederek zikirle yaklaşması gerekir.³⁸² Aşk dervişe isabet ettiğinde dağınıklığını giderir, dost iline yolunu açar. Derviş, dost ilinin kokusunu bile hissetse dünyadan vazgeçer.³⁸³ Vahdet ili olan dost iline yolculukta derviş, hasret ile yol alır ve bu esnada daim zikir halindedir. Zikir, vahdet yurdunda Dost cemâli görmek dileyenin en temel vazifesidir.³⁸⁴ Dost iline vâsıl olan kimseye varlığından geçtiğinde gönlüne inşirah başhedilir. Dost cemâlini görmekle şeref bulur.

İçenler vahdet hamrın

Salâdır anlara gelsin

Girip sahrâ-yı vahdetde

*İçip dostun zülâlinden*³⁸⁵

Hüdayi ise dost kavramı ile birlikte enîse ve hullet kelimelerini kullanır. Dostluk, arkadaşlık manalarına gelen bu iki kavram, şiirlerde anlamı kuvvetlendirir. Dost cemâli, dost ili, dost yolu tamlamalarının yanında dost bezmi, dost bağı, dost meclisi gibi tamlamalar da yerini alır. Müellif aynı zamanda dost

³⁸⁰ Üftade, *Divan*, 22; Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 125.

³⁸¹ Üftade, *Divan*, 4.

³⁸² Üftade, *Divan*, 29.

³⁸³ Üftade, *Divan*, 27.

³⁸⁴ Üftade, *Divan*, 30.

³⁸⁵ Üftade, *Divan*, 22.

kavramı ile Allah'ın varlığı ve birliğine, O'na duyulan muhabbet ve hasrete dikkat çeker.³⁸⁶

Dost yolundaki yolcuya nasihat ederek Hakk'a niyazda bulunan şair, dostun ve dost ilinin yolcusunun özelliklerini dile getirir. Dost'un yüceliğini ve kudretini çeşitli sıfatlarla medheder.³⁸⁷ Kulun; katreyi ummân, vücûd iklimini îcâd, visâli ile şâd, rızası yolunda irşâd, sivâdan lutf ile âzâd eden Dost'a ulaşması gerekir.³⁸⁸ Dost'a vâsıl olup cemâlini seyr etmek için, aşk ile varlığını toprak etmelidir.³⁸⁹ Fânî olandan geçip bâkî olan dost yurduna yol almalıdır.³⁹⁰ Fânî olandan geçmek de tokluktan uzaklaşıp çokluktan kaçıp varlıktan yok olmaklardır.³⁹¹ Bu yolculukta kulun azığı, dost illerinin durağı zikirdir. Hüdayi'ye göre zikir, mümini cehennemden âzâd eden cennet anahtarıdır. Zikir ile yol alan yolcu Dost'a vâsıl olur, Dost bezminin zevkini sürer. Mevlâsından gayrı kimsesi kalmayan kul, Hak'dan gelip Hak'a gittiğini anlar.³⁹²

Âşıklar sâdıklar işitmiş olun

Hak'dan geldin yine Hakk'a giderin

Mevlâsından gayrı kimi var kulun

*Dost'tan geldim yine Dost'a giderin*³⁹³

2.2.1.5. PERVÂNE

Işık etrafında dönen kelebeğe pervâne denir. Tasavvufta yanan mum ya da ateş etrafında duraksız dönen ve ona kavuşmak için kendini ateşe varıp yakan, yok eden âşığı temsil eder. Dolayısıyla pervâne, tasavvuf yolunda seyr u sülûk ile vuslat makamına erişen sâliki çağırıştırır.³⁹⁴ Çoğu yerde pervâne kavramı mum manasına gelen şem' ile birlikte kullanılır. Şem'; ilahi nurdur. Sûfinin kalbinde yanan ilahi nûru, irfan nûrunu ifade eder.³⁹⁵

³⁸⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 125.

³⁸⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 56-57.

³⁸⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 58.

³⁸⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

³⁹⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

³⁹¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

³⁹² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 117.

³⁹³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

³⁹⁴ Selâmi Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 277.

³⁹⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 458.

Müelliflerin muhabbet kavramını işlerken kullandıkları rumuzlardan biri de pervânedir. Üftade pervâne kelimesini sadece iki şiirinde ele alırken Hüdayi, bu kelimeyi daha çok kullanır. Hakk aşkına düşen derviş, şem' u pervâne ile misallendirilir. Pervâne mumun aşkından nasıl varlığını hiçe sayıp mumun ateşine kendini atmışsa, dervişte Hakk'ın aşkı ile varlığını hiçe sayar.³⁹⁶

Üftade'ye göre, Sevgili'nin cemâlini görmek isteyen birinin pervâne gibi aşkın nârına düşmesi gerekir.³⁹⁷ Dostun cemâline müştâk olan bu kimse arzusuna ulaşmak için zikretmesi elzemdir.

Dost cemâlin görmeğe müştak olan zik eylesin

*Cânını pervâneveş şem'a uran zikr eylesin*³⁹⁸

Hüdayi de aşk ateşine düşen pervâne ile sâlike nasihat eder. Pervâne aşk ateşiyle yanıp ayrılık hasretiyle mahv olur.³⁹⁹ Ezelden beri hakikat ateşiyle yanan pervâne, hakikat bahrine dalmak için tereddüt etmez. Düştüğü ateşle artık onda varlıktan eser yoktur ve hakikat bahrine girdiğinde arzusuna vâsıl olur.⁴⁰⁰

2.2.1.6.ŞEVK

Derin arzu ve hasreti ifade eden şevk, gönlün sevgiliyle buluşma isteği, Allah'a kavuşma özlemi anlamlarına gelir. Tasavvufî gelenekte erken dönemlerde hal ve makamlar arasında geçer.⁴⁰¹ Genellikle iştîyak kelimesi ile birlikte de kullanılır. Ancak şevk ve iştîyak arasında fark vardır. Şevk sahibi vuslata erince sükûn bulurken iştîyak sahibi sükûn bulmaz.⁴⁰²

Hakk'a duyulan aşırı muhabbeti ifade etmek için kullanılan şevk kavramı, incelenen divanlarda yerini alır. Müellifler Allah'a duyulan derin sevgiyi O'na olan meyil ve arzu ile dile getirir. Her iki divanda da şevk, çoğu dizede zevk kavramıyla birlikte geçer. Şevke gelerek zevke varan sâlik Hakk'a vâsıl olmak ister. Üftade'ye göre zevke dostlar ile, şevke âşıklar ile ulaşılır.⁴⁰³ Hakk'ın

³⁹⁶ Üftade, *Divan*, 16; Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

³⁹⁷ Üftade, *Divan*, 16.

³⁹⁸ Üftade, *Divan*, 29.

³⁹⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

⁴⁰⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 89.

⁴⁰¹ Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 899; Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 135; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 333; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 461.

⁴⁰² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 462.

⁴⁰³ Üftade, *Divan*, 15.

cemâlini seyr eylemek için âşıkların zikr etmeleri gerekir.⁴⁰⁴ Mâsivâdan gönlünü keserek cemâlin nûrunu görmeyi niyaz eder.⁴⁰⁵

Hüdayi, şevk kavramı ile muhabbeti birlikte anar. Hakk'ın cemâli ile tecellî etmesini içten bir dua ile ister. Hakk'ın tecellî etmesi için de tâat, uzlet, celvet, halvet, şevk, muhabbet gibi hallerden en az birinin sâlikte olması gerekir.⁴⁰⁶ Zevk de şevk de aşk iledir.⁴⁰⁷ Bu sebepten sâlikin aşka düşmesi de elzemdir.

Tılısm olup benî Âdem'de sûret

Konulmuş anda esrâr-ı hakikat

Mukaddem görünüp şevk u muhabbet

*Tecellî-i cemâl ihsan eden Dost*⁴⁰⁸

2.2.2.FENÂ- BEKÂ

Sözlük anlamı itibariyle fenâ; geçici olmak, yok olmak anlamlarında iken bekâ; devam etmek, sebât etmek gibi manalara gelir. İstilahî olarak ise kötü huyların kulda yok olmasına fenâ, bunların yerini iyi ve güzel huyların almasına bekâ denir. Bekâ; kulun nefsânî özelliklerden geçip fenâ bulmasının ardından Hakk'ın sıfatlarıyla tezyin olup bekâ ermesidir.⁴⁰⁹

Seyr u sülûke giren bir sâlik, kabiliyet ve vasıflarına göre değişen süre içerisinde riyazet ve mücâhede ile nefsin terbiye eder. Bu terbiye neticesinde ulaştığı makama fenâ-bekâ denir. Bu makam sûfîlerin çoğunluğuna göre yolculuğun son mertebesidir. Bazılarına göre de fenâ ve bekâ halinden birinin kulda bulunması zaruridir. Cehaletten fânî olunca ilimde bâki, asilikten fânî olunca itaatte bâki, gafletten fânî olunca zikirde bâki olunması gerektiği ifade edilir.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Üftade, *Divan*, 29.

⁴⁰⁵ Üftade, *Divan*, 24.

⁴⁰⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 80.

⁴⁰⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 84.

⁴⁰⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 56.

⁴⁰⁹ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 176; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1291; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 70; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 161; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 196.

⁴¹⁰ Kuşeyrî, *er- Risâle*, 148; Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 273; Kelâbâzî, *et- Ta'arruf*, 92.

Kulun beşeri sıfatlarından sıyrılıp fâni olmasını ve hakkânî vasıflarda bâki kalmasını ifade eden fenâ ve bekâ kavramlarına müelliflerimiz de divanlarında yer verir. Genel itibariyle geçici/ fâni olan cümle yaratılmıştan ebedi/ bâkî olana yolculuk ve bu yolculuğun gereklilikleri ifade edilir. Divanlarda fena ve bekâ mertebesine bahsedilirken nasihat üslûbu kullanılır, Allah'ın isim ve sıfatları ele alınarak medhiye ile niyazda bulunulur, tevhide vurgu yapılır. Bu iki kavram kimi yerde birlikte kullanılırken kimi yerde de tek olarak ele alınır. Her iki müellif de fenâ kavramının bekâ kavramına nispeten daha çok üzerinde durur.

Üftade, bu kavramların ehemmiyetini ifade ederken şiirlerinde nasihat üslûbunu kullanır. Kul, fâni âlemden gözyaşı dökerek ihlâs ile zikri daim kılıp atını bâki iklimde sürer.⁴¹¹ Hakk'ın tecellisi vasıtasıyla ulaşılan bâki hayat için ehl-i tevhid durağında durulması gerekir.

Fenâ iklimine sürgil burâkı

Dilersen kalmaya cândan firâkı

Odurur ehl-i tevhidin durağı

Zihî şûrîde vü biçâre bûlbûl⁴¹²

Fenâdan kurtulup bekâyâ zikirle ulaşan âşık ise kendisini bu yolda yok edip bekâ makamına vâsıl olur.⁴¹³ Hakikat denizinde varlığını mahv edip fenâ fillah makamına ulaşmayı gâye edinir.

Hakikat bahrine dalıp vücûdun anda mahv edip

Fenâ fillah makamında temâm eyleye seyrân⁴¹⁴

Hüdayi de fenâ ve bekâ kavramlarına değinirken üstadına nazaran tevhide daha çok vurgu yapar, kesretten vahdete gidilmesinin gerekliliğini ifade eder. Mahv, lutf, ihsan gibi kavramlarla da ilişki kurar. Ona göre sâlik, fâni vücûdu terk ederek hakiki vücûdu bulacağı katreden ummâna bir yolculuk yapmalıdır.⁴¹⁵ Bu yolculuğa aşk ile çıkan sâlik, fenâ meydanından Hakk'ın ihsanına, mâsivayı terk

⁴¹¹ Üftade, *Divan*, 11.

⁴¹² Üftade, *Divan*, 11.

⁴¹³ Üftade, *Divan*, 28.

⁴¹⁴ Üftade, *Üftade Divanı*, 86.

⁴¹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 62.

edip zikrullah ile ulaşabilir.⁴¹⁶ Ulaşılan bu makam ise bekâdır. Enbiya ve evliyanın vasıflarıyla vasıflanıp mâsivâyı nefy ederek ölmeden önce ölüp fânî zevklerden fenâ bularak Allah'tan gayrısının helak olacağını bilip kalbin nurlanması ile bâkî saâdete vâsıl olur.

Bu fenâ bağında bir bâkî saâdet isteyen

Enbiyâ vü evliya isrine kulsın iktidâ

Hubb-i dünya ile keyd-i nefse kim ola esir

Hakk'a yüz tutsun yine Andan olur derde deva

Mâsivâyı terk edip Mevlâ'ya ikbâl eylesin

Ey Hüdayi bulmak isterse kişi bâkî safâ⁴¹⁷

Bâkî saâdete vâsıl olan sâlik canından dahi vazgeçip fânî vücûdu terk ederek Hakkânî vücûda erişir. Ancak bu makama ulaşmak da nasipledir. Bekâyâ vâsıl olamayan ise hayret vadisinde takılır kalır.⁴¹⁸ Düştüğü bu dertten onu kurtaracak olan da yine rabbidir. Bu vâdiden Hakk'ın ihsanıyla geçerek bekâ nasip olan sâlik, bekâyâ ulaşan salik artık ehl-i tevhidden olur ve fânî hiçbir zevke nazar etmez.⁴¹⁹ Kesretten vahdete olan bu yolculuğun gâyesi ise mülk-i bekâdır.⁴²⁰

Kesret emvâcına aldanır sanma

Vahdet deryasına girip gelenler

Bir dahi fâniye nazar eylemez

Hakk'ın dîdârını görüp gelenler⁴²¹

Hüdayi bâkî kavramını şiirlerinde Allah'ın ismi olarak da sıkça kullanır. Cenâb-ı Hakk'ı, yâr-ı Bâkî olarak nitelendirir. Hak'tan gayrısının fânî olduğunu

⁴¹⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

⁴¹⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 53.

⁴¹⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

⁴¹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 107.

⁴²⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 108.

⁴²¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 71.

ve kulların bu vahdete ulaşması gerektiği dile getirir.⁴²² Âleme bakıldığında Allah'tan başka görünenin olmadığını ve mâsivanın fâni olduğunu anlatır.

Olmasın nefsin hâil

Bâki mülke ol vâsıl

Geç fâniden ey gâfil

*Tevhide gel tevhide*⁴²³

2.2.3.İHSAN

Sözlük anlamı genel olarak başkasına iyilikte bulunmak ya da bir işi güzel yapmak şeklinde iki anlamda kullanılır. Ahlâkî olarak ise iyilikte farz olan ölçünün ötesine geçip gönüllü bir şekilde severek daha fazla iyilikte bulunmak manasına gelir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde de sıkça geçen kavram hem Allah'a hem de insanlara nispet edilerek kullanılır.⁴²⁴

Tasavvufî literatürde 'Cibril hadisi'⁴²⁵ olarak bilinen ihsan kavramının tanımının yapıldığı hadis-i kudsî önemli bir yere sahiptir. Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek, Hakk'ın huzurunda olduğu şuuruyla kulluk görevini ifâ etmek olarak tanımlanan ihsan, hadiste hakikate işaret eder. İhsan bazı sufilere göre, bir makamdır. Bu makamda kul, Hakk'ın isim ve sıfatlarını tefekkür ve temâşa etmelidir. Hak kulu kendi sıfatlarıyla yakînen görmelidir. Kul ise Hakk'ın ihsanları sebebiyle şükretmeli, Allah'a tam bir tevekkül ile tevhide vâsıl olmalı ve nimet vesilesiyle nimeti vereni görmelidir.⁴²⁶

Divanlarda yerini alan ihsan kavramına her iki müellif de; Allah'ın kuluna yaptığı iyilik, ikram ve nimet gibi anlamlar verir. Yakın anlamda olan ancak terim anlamı itibariyle küçük farklılıklar ihtiva eden lutf kavramı da ihsan ile kimi zaman birlikte kimi zaman da tek olarak şiirlerde yerini alır. Divanlara bakıldığında ise bu iki kavram arasında anlam farkı gözetilmediği ve eş anlamlı olarak kullanıldığı görülür.

⁴²² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 60.

⁴²³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 123.

⁴²⁴ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 11; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hsn".

⁴²⁵ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, 2/ 217.

⁴²⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 181; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 233.

Üftade'nin eseri incelendiğinde lutf kavramına ihsan kavramından daha fazla yer verdiği görülür. Nitekim divanda bu iki kavram eş anlamlı olarak kullanılıp sadece bir mısrada birlikte kullanılır. Şiirlerde ihsan ve lutf kavramı tek olarak ele alınır. Divan'da lutf ve ihsan kavramları birbirlerinin yerine kullanıldığı da gözlemlenir.

Muhyiddin Üftade ihsan kavramının geçtiği şiirlerinde Allah'ın emirlerini yerine getirip daim zikir ile tefekkür halinde olmayı tavsiye eder. Hakk cemâlinin ihsan edilmesi için niyazda bulunarak gönülden Allah diyenlere bunun verileceğini söyler. Hakikat denizine dalıp gönül visaline erişildiğinde Hakk'ın cemâlinin temâşa edilebileceğini ifade eder.⁴²⁷ Bu erişilen makamda daim olmak ise Allah'ın bekâ bağışlaması ile mümkündür.

Bekâ bağışlana daim

Temâşâ olup kâim

Belâlardan olup sâlim

*Cemâlin eyleye ihsan*⁴²⁸

Şair Allah'tan visal, cemâli seyr ve sırr-ı Sübhan'ın açılmasını isteyerek vuslata erişmeyi diler.⁴²⁹ Bu yolda varlığının ilerlemesine engel olduğunu ve bu engelden kurtulmak için Hakk'ın lutf u ihsanına muhtaçlığını açıklar.

Varlığımdır zerre zerre sed olan yolun bana

*Al elim kurtar bu sedden lutf u ihsan eyleyen*⁴³⁰

Hüdayi ise bu kavramı ele alırken Üftade gibi lutf ile birlikte kullanır. Ancak ihsan ve lutf ile birlikte fazl ve kerem kavramları da şiirlerde eş anlamlı olarak yerini alır. Divan'da bu dört kavram, kullanım sıklığı itibariyle incelendiğinde sırasıyla ihsan, lutf, fazl ve kerem olarak geçmektedir. İhsan ve lutf genel itibariyle birlikte kullanılırken kimi yerlerde anlam pekiştirmek için fazl kavramı geçer. Allah'ın verdiği nimetlerin çokluğu ve bunların kullara ihsan

⁴²⁷ Üftade, *Divan*, 14.

⁴²⁸ Üftade, *Divan*, 14.

⁴²⁹ Üftade, *Divan*, 12.

⁴³⁰ Üftade, *Divan*, 26.

edilmesi ifade edilirken ise bazı mısralarda kerem kavramı vasıtasıyla anlam güçlendirilir.

Kereminden bizi edip îcâd

Mahz-ı fazlınla verdin isti'dâd

Eyledin çünkü lutfuna mu'tâd

Meded eyle meded İlâhî⁴³¹

Aziz Mahmud Hüdayi, kâmil bir insan olmak için çıkılan bu seyr u sülûk yolunda Allah'ın kullarına bahsettiği lutuflardan bahsederek bunların kula Hakk tarafından ihsan edildiğini söyler. Kemâle erişmek, sâfi aşk, vuslat, Hakk'ın cemalini seyredebilmek gibi verilen ihsanlar için de Allah'a dua eder. Kul dünyada sıhhati, ahirette cenneti, vahdet ile vuslatı Allah'ın fazl u ihsanıyla bulabilir.

Âlem-i dünyada sıhhat bulduğu

Âlem-i ukbâda cennet bulduğu

Nûr-ı vahdet zevk-i vuslat bulduğu

Hep Senin fazlınla ihsanındır⁴³²

Ona göre kullar, içinde bulundukları gaflet ve günah çukurundan Allah'ın ihsanı ile kurtulabilirler ve onlar için Hakk katından rahmet ihsan edilir. Özellikle bu ihsanlar Ramazan ayında verilir.⁴³³ Ma'siyetten uzak durarak daima ibadette bulunan bu ayda vuslatın daim olması için tâatte bulunulur.

Ma'siyetten kulların sâim ola

Tâatında her biri kâim ola

Iyd-ı valsın dâim ola

⁴³¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 64.

⁴³² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 86.

⁴³³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

*Rahmet u ihsanın ayıdır Senin*⁴³⁴

Kulun ise bu ihsanları zikir, fikir ve şükür ile tefekkür etmesi gerekir.⁴³⁵ Allah, âciz olan insanın derdlerine dermanı ihsan eder delâlete düştüğünde irşad lutfeder. Yine hidayet de verilen bir lütuftur.⁴³⁶ Zira Hakk'ın ihsanı tükenmez bir hazinedir.⁴³⁷

Hüdayi ihsan kavramıyla Kerim, Müste'ân, Kâdir, Mâlik, Hayy, Vedüd, Rahman, Rahim, Kadîm, Gaffâr, Vâhid, Ferd, Ahad, Samed, Ganî, Hâlik gibi isimleri zikrederek Allah'a medh ü senada bulunmuştur.

2.2.4.SABIR

Kelime olarak engellemek, hapsetmek, güçlü ve dirençli olmak anlamlarına gelirken ıstlahî olarak ise başa gelen belalara, sıkıntılara dayanmaya denildiği gibi, Allah'a ibadette devam ve isyandan sürekli kaçmaya da sabır denir.⁴³⁸ Kur'an-ı Kerim' de; “*Sen Rabbinin Hükmüne sabret...*”⁴³⁹, “*Şimde sen sabret. Bil ki Allah'ın vaadi gerçektir...*”⁴⁴⁰ şeklinde müminlere sabrı telkin eden ayetler bulunur. Hadislerde ise sabrın musibetin ilk anında gösterilmesi gerektiği gibi sabrın gerektiğine ve sabrın lüzumuna değinilir.⁴⁴¹

Sufilere göre sabır, kâmil insan olma yolunda ulaşılması gereken en önemli menzillerdendir. Sabrın çeşitli kısımları vardır; kulun irâdesi ile kazanacağı şeylere gösterdiği sabır, irâdesi hâricinde olan şeylere sabır, Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirmede sabır, nehyettiğinden uzak kalmada gösterilen sabır.⁴⁴²

Sabır kelimesini müellifler divanlarında çeşitli anlamlarda ele alır. Sabır; sıkıntı ve belaları terk etmek, nefse haz veren şeylerden uzaklaşmak anlamlarında kullanılır. Bunun yanı sıra çekilen çilelere karşı gücün kalmadığı, çıkılan bu yolda kulun bîçâre kaldığı manası dizelerde yerini alır. Daha çok bu kavram ile Hakk'a niyazda bulunup sabır ihsan etmesi için dua edilir. Özellikle hasret ve bîçâre

⁴³⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

⁴³⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 79.

⁴³⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 65.

⁴³⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 92.

⁴³⁸ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 136; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 534.

⁴³⁹ el- Kalem, 68/48.

⁴⁴⁰ er- Rum, 30/60.

⁴⁴¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*, 9/ 539

⁴⁴² Kuşeyrî, *er-Risâle*, 324; Serrâc, *el- Lüma'*, 76; Kelâbâzî, *et- Ta'arruf*, 65-65.

kelimeleri ile sabra olan ihtiyaç dile getirilir. Hakk'a duydukları hasretle bîçâre kaldıklarını şairler dizelerinde çokca ifade eder. Âcizliği, tâkatsizliği anlatan bîçâre kelimesi ile de verilen lütuflar karşındaki çaresizlik, hiçlik gibi manalar kast edilir.

Üftade, sabır kavramına Hüdayi'ye göre daha az yer verir. O, Hakk'dan sabır ile vuslat ister.⁴⁴³ Mâsivâdan el çekip âşıklar gibi sabrederek Hakk'ın cemâlinin görülebileceğini söyler.⁴⁴⁴ Bir dizesinde ise Eyyup peygamberden de şöyle bahseder;

Gözü yaşlı bağırlı başlı ciğeri delik delik

*Kim belâya döyücü Eyyûb gibi sabrın mı var*⁴⁴⁵

Hüdayi ise sabır kavramıyla Hz. Eyyub 'un sabrından isteyerek dua eder.⁴⁴⁶ Kulluğun getirdiği izzetle Hakk'a ibadet edip Mevla'dan sabır niyazında bulunur.⁴⁴⁷ Aynı zamanda okuyucuya nasihat üslûbuyla seslenir. Zorlukların ardından kolaylık ve kurtuluşun geleceğini söyler.

Müşkilin “es- sabru miftâhü'l- ferec”le halledip

*“Ba'de usrin yüsr” fıkriyle nazar kıl her zaman*⁴⁴⁸

Müellifler sabır konusunu şiirlerinde ele alırken daha çok derd- derman kavramları ile de ilişki kurar. Allah'ın kullarını imtihan etmek için verdiği maddi-manevi sıkıntıya dert denir. Tasavvufta dert, sevgiliden sevene geçen ve katlanılması zor olan haldir. Hakk'tan uzak olma, gaflete düşme en büyük derttir. Fakat Hakk'a yakın olma, kurb halinin getirdiği dert ise arınma vesilesidir. Sûfilere göre dert de derman da iç içedir. Dertine derman arayan, yine dönüp dertine bakmalıdır. Dert bir mürid için yolunu aydınlatan meşale mesabesindedir.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Üftade, *Divan*, 16.

⁴⁴⁴ Üftade, *Divan*, 27.

⁴⁴⁵ Üftade, *Divan*, 27.

⁴⁴⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 112, 139.

⁴⁴⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 140.

⁴⁴⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 156.

⁴⁴⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 103; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 123.

Mutasavvıflar tarafından çokca kullanılan derd ve derman, divanlarda sabır kavramına nispetle daha çok yer bulur. İnsanın başına gelen sıkıntıları ifade edebilmek için derd, gam, elem, belâ kavramları kullanılırken bunlara çâre bulmak anlamında devâ, derman, şifa gibi kavramlar karşılık bulur. Aynı zamanda müelliflerimiz derdli anlamında *derdmend* kelimesini de sıfat olarak kullanır. Her iki şair de dertleri gûnahtan arınıp manevi olarak yükselmenin bir vesilesi olarak görür. Seyr u sülûk yolunda sâliğin başına gelen derdin dermanı ise Hakk'ın kuluna ihsanıdır. Bu da nimetlerin en büyüğüdür. Üftade bu iki kavramı işlerken genellikle Hakk'ın cemâlini niyaz eder, Hüdayi ise tevhid ve vuslat üzerinde durur.

Üftade divanındaki şiirlerde âşık, sâlik, sâdık, derviş kimselerin derdinden bahseder. Dermanı da Hakk'dan niyaz eder. Menzile giden bu yolda cism ve can, derya ve umman görünmez olur. Âşıkların düştüğü bu derdin dermanı ise menzile vâsıl olmaktır.⁴⁵⁰ Yol esnasında da mâsivâyâ göz açmamak gerekir. Zira Hakk'ın cemâline bu sayede ulaşılır.⁴⁵¹

Dervişin düştüğü derdin dermanı daim Allah'ı zikretmektir. Gönlünü gayrıdan temizleyerek yapılan zikir de cümle derdlere şifa olur.⁴⁵² Dervişlikle derdine derman bulan Beyâzıd-ı Bistâmî ve İbrahim Edhem'i Üftade şöyle anar;

Dervişin biri Bâyezıd-i Bistâm

Dervişlikle buldu derdine derman

Tâc u tahtı kodu İbrâhim Edhem

*Dervişlik ne güzel sultanlık imiş*⁴⁵³

Derdlinin bir başka dermanı ise oruçtur. Ramazan ayının gelişiyle cânâ safâ, ahde vefâ, derde şifâ olur. Hakk'dan kuluna ihsan edilen bu ayda şükür ve sabır oruçlunun azığıdır.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Üftade, *Divan*, 11.

⁴⁵¹ Üftade, *Divan*, 26.

⁴⁵² Üftade, *Divan*, 29.

⁴⁵³ Üftade, *Divan*, 32.

⁴⁵⁴ Üftade, *Divan*, 19, 20.

Derde dūçâr olmuş, âcizliği ifade eden derdmend kelimesini kullanan Üftade, Hakk karşısındaki mahviyetini sıkça ifade eder. Onun Nûr- ı Hakk'a vâsıl olmaya zerre hali yoktur. Önüne çıkan perdeler derdine derd ekler.⁴⁵⁵ Ancak düştüğü derde sabrederek zikr ile murâdına vâsıl olur.

Dermend Üftade'nin budur murâdı dâimâ

*Gayrıyı terk eyleyip dosta bakan zikreylesin*⁴⁵⁶

Hüdayi derd- derman kavramlarını işlerken tevhid vurgusu yapar. Kulun imtihanı için gönderilen derdlerin dermanı Allah tarafından ihsan edilir.⁴⁵⁷ Pervâne gibi nâra düşen, bülbül gibi âh u zâr eden, Hakk'a vuslat niyetiyle yola çıkan kulun her müşkili tevhid ile âsân olur.⁴⁵⁸ Ehl-i derd ise Mevla'nın kapısından ayrılmayarak daim lutf umar.⁴⁵⁹

Ona göre kul, günah işleyerek de derde düşer. Bu derdine pişmanlıkla tevbe eder ve Hakk, istiğfar getiren kulunu affeder.⁴⁶⁰ Kul da nefsinin hevâsını dinlemeyerek gafletten uzak durur. Ancak bu yolda kendisine rehberlik edecek bir kâmil zâta ihtiyacı vardır. Seyr ü sülûk yolunda ilerlemesi için mürşidi ona yardım eder.⁴⁶¹ Ancak sâlik için asıl derd bundan sonra başlar.

Nâr-ı firkâtde biraz oldum harîk

Bahr-i hayretde biraz oldum garîk

Âkıbet girdâbına düşürdü tarîk

*Bir onulmaz derde dūş oldum meded*⁴⁶²

Âşık, mâsivâdan yüz çevirip dünyalık sevdalardan el çekmelidir.⁴⁶³ Âşıkların derdinin dermanı ise Rasulullah'tadır.

Kudûmun rahmeti- zevk u safâdır yâ Rasulullah

⁴⁵⁵ Üftade, *Divan*, 27.

⁴⁵⁶ Üftade, *Divan*, 29.

⁴⁵⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 51.

⁴⁵⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

⁴⁵⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 53.

⁴⁶⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 135.

⁴⁶¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

⁴⁶² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 63.

⁴⁶³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 90.

*Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Rasulullah*⁴⁶⁴

Hüdayi şiirlerinde derdin dermanını nimete karşı şükür halinde olmak, daim Hakk'ı zikredebilmek, yolun sonunda vuslata nail olabilmek gibi hallerde arar. Allah'tan af dileyerek şifa bulmaya çalışır. Zikrederek de kalbi safâ bulur. Rasulullah sevgisinden sonra Hakk sevgisine düşen sâlik, imtihan olduğu derdlere sabır ile derman bulur.⁴⁶⁵ Nefsinin hevâsından uzaklaşarak gafletten sıyrılıp kalbini safâya erdirir. Yolcu sûrete aldanmaz ve gaflette kalmaktan emîn olur. Bu esnada azığı zikirdir.⁴⁶⁶ Devası ise vuslattır.

İbâdın dâimâ işi hatâdır

Sana lââyık olan lutf u atâdır

Visâlin derd-i uşşâka devâdır

*Meded ey Kâdir Allah'ım meded hây*⁴⁶⁷

2.2.5.ŞÜKÜR/ HAMD

Şükür sözlükte yapılan iyiliği bilmek, iyilik edeni iyiliğiyle övmek ve minnettarlık gibi anlamlara gelmektedir. Allah Teâlâ'dan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığı ifade etme, nimete söz veya fiille mukabele de bulunma, Allah'a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁶⁸ Allah Teâlâ, “*Hani Rabbiniz, ‘Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir.!’ diye bildirmişti.*”⁴⁶⁹ buyurmuştur.

Şükür, bir nimet ve iyilik söz konusu olduğunda yapılır. Şükürde şu üç unsur önemlidir; bilgi, tavır ve davranış. Nimeti vereni ve iyiliği yapanı bilmek önemlidir. Bu anlamda bilmek şükürdür. Maddi ve manevi bütün nimetleri Allah'tan bilmek, nimetten önce nimeti vereni görmek lazımdır. Şükürün zıddı ise nankörlüktür.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 122.

⁴⁶⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 100.

⁴⁶⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129.

⁴⁶⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 150.

⁴⁶⁸ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 133; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/1038; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 516.

⁴⁶⁹ el- İbrahim. 14/7.

⁴⁷⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 585.

İlim, hâl ve amel ile olmak üzere üç türlü şükür vardır. Âlimlerin şükürü dilde, âbidlerin şükürü fiilde, âriflerin şükürü ise hâldedir. Abdülkâdir Geylânî, dil ile yapılan şükürün, nimetin Allah'tan olduğunu bilip onu halka bağlamamakla meydana geldiğini ifade eder. Kalp ile şükür de, nimetlerin tümünün, Allah'tan olduğuna sürekli sağlam bir şekilde inanmakla olur. Şükredene şâkir, şükürden âciz olduğunu idrak edene de şekûr denir.⁴⁷¹

Şükür kavramını müellifler divanlarında genellikle Allah'ın verdiği nimetlere karşı teşekkür etme anlamında kullanırlar. Hamd kavramı ile eş anlamlı olarak şiirlerde ele alınır. Fakat Üftade, eserinde şükür ve hamd kavramına çok az yer verir. Şükürü hamd kavramından daha fazla kullanır ve hamd sadece bir mısradan geçer. Üftade, eş anlamlı olarak kullandığı bu iki kavram ile okuyucuya nasihat eder. Şiirlerinde zikrin daimi olmasına değinir. Zikrin dâim kılınmasıyla Hakk'ın cemalinin görüleceğini müjdeler. Şükür halinin de devamlı olması hakkında tavsiyelerde bulunur.⁴⁷² Allah'ın nimetlerine karşı şükrederek güzelliklere erişilebileceğini ifade eder. Bu güzellikler ise Hakk'ı zikrederek O'nu birlemektir.⁴⁷³ Ona göre Ramazan ayı da verilen nimetlerdendir.⁴⁷⁴

Şükür Allah'a ey dostlar

Bugün zikreyledik Hakk'ı

Ki birledik anın zâtın

*Bugün zikreyledik Hakk'ı*⁴⁷⁵

Hüdayi ise şükür ve hamd kavramına Üftade'ye nispetle daha fazla yer verir. Birbirlerinin yerine kullanılan bu iki kavram ile Allah'a olan minneti ve O'na karşı acizliğini dile getiren Hüdayi, Hakk'a hamd ü senada bulunur. Lutf ve ihsan kavramları ile de bağlantı kurarak Allah'ın kullarına verdiği nimetleri zikreder.

Bir avuç hâkden insan edersin

⁴⁷¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 338; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 466.

⁴⁷² Üftade, *Divan*, 14.

⁴⁷³ Üftade, *Divan*, 30.

⁴⁷⁴ Üftade, *Divan*, 19.

⁴⁷⁵ Üftade, *Divan*, 30.

Yine hem mazhar-ı irfan edersin

Nice lutf u nice ihsan edersin

*Sana ya Rab nice bin bin şükürler*⁴⁷⁶

Allah'ın insan olarak yaratması, iman ile nasiplendirip doğru yolu göstermesi ve bu yolda kemale ulaşmak için lutf u ihsanda bulunması, kalpleri aşk ile ihya ederek cümle derdlere derman olması şükürü gereken nimetlerdir.⁴⁷⁷ İnsanın ömrü Nuh Aleyhisselam'ın ömrü kadar da olsa bu nimetlerin şükürü için kâfi gelmeyecektir.⁴⁷⁸

Hüdayi'ye göre daim şükür halindeki kul Hakk'ın nimetlerini tefekkür ederek zikrini artırır. Gece gündüz zikir ve şükür olan yerde ise şeytan bulunamaz. Hak yoluna çıkan tâlip ise vahdet ve vuslatı diliyorsa gafletten uyanması icâp eder.⁴⁷⁹

Tâlib isen ger safâ-yı vahdete

Râgıb isen zevk-ı bezm-i vuslata

Ârif ol aldanma nevm-i gaflete

*Hâlik'in in'âmına şükür edegör*⁴⁸⁰

Hüdayi, şükür ile gafletten uyanıp nefsin ve şeytanın vesveselerinden sıyrılarak Allah'a itaat etmeyi, gece gündüz her an şükrederek mâsivâdan yüz çevirip sıdk ile Râzık'ın nimetlerine hamd etmeyi nasihat eder. Allah, kâinatı yaratıp bizleri iman ile şereflendirir. Âlemdeki muhabbetle kalpleri irşad ve ihya edip affa muhtaç kullarını affeder. Tâlip, O'nu daima zikrederek çıkılan bu yolda Hakk'a vâsıl olup sırra erişir.⁴⁸¹

Hüdayi, divanında Rahman, Rahim, Kerim, Hâlik, Kâdir, Râzık, Kadîm, Müsteân, Evvel, Âhir, Hayy gibi Allah'ın isimlerini zikreder. Bu isimlerle Allah'ın dünyanın hâkimi olarak nimet kapısının sahibi olduğunu, lutuflarının

⁴⁷⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

⁴⁷⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 54.

⁴⁷⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 100.

⁴⁷⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

⁴⁸⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

⁴⁸¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

nihayetsiz olduğunu, yarattığı bunca nimet arasında tevhidi kullarına gösterdiğini söyleyerek medh eder.

Mevce gelip bahr-i kerem

Açıldı ebvâb-ı niam

Şükr eyle imdi dem- be- dem

*El- hamdü lillâhi 'l-Kerim*⁴⁸²

2.2.6.SIDK

Sıdk lügatta; doğru, doğruluk, yalanın zıddı, vefa, ahde bağlılık, hak olan gibi anlamlara gelirken ıstılah olarak olanı olduğu gibi anlama ve anlatma, mahvolmanın söz konusu olduğu yerlerde bile hak olanı söylemek manalarında kullanılır.⁴⁸³ Kur'an-ı Kerim'de ise; “*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve sâdıklarla beraber olun.*”⁴⁸⁴ buyrulmuştur. Sıdk, helak olunacak yerde hak olanı söylemek ve özün söze uygun olmasıdır. Sıddık, sâdıktan daha ilerde ve yüksek bir mertebede bulunan kişidir. Sıddık aynı zamanda sâdıktır.⁴⁸⁵

Kulluğun ifâsında mühim bir yeri olan sıdka iki müellif de divanlarında yer verir. Sıdk kavramı Hak yolunda sebât etmek, cemâli seyretmek, niyette dürüstlük gibi anlamlarda kullanılır. Üftade bu kavramı sadece ism-i fâil olarak sâdık şeklinde işlerken, Hüdayi ise sıdk ve sâdık şeklinde ele almıştır.

Üftade, sâdık kavramıyla Hak yolundaki sâdıkların özelliklerini ifade eder. Kullandığı sıfatlarda sûfinin sâdık olması için tavsiyelerde bulunur. Aynı zamanda sâdık kelimesini kullanırken samimiyeti de kast eder. Hak yolunda sâdık olmak için candan geçilmesi gerektiğini candan geçmek için de zikrin gerekliliğini vurgular.⁴⁸⁶

Hak yoluna sâdık olan cânını vermek gerek

*Cânını vermekliğe lâyük olan zikr eylesin*⁴⁸⁷

⁴⁸² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 104.

⁴⁸³ Cürçânî, *Kitabü 't-Ta 'rifât*, 137-138; Zemahşerî, *Esâsü 'l Belâgat*, 541; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 366.

⁴⁸⁴ et- Tевbe, 9/119.

⁴⁸⁵ Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 633.

⁴⁸⁶ Üftade, *Divan*, 4.

⁴⁸⁷ Üftade, *Divan*, 29.

Ona göre sâdıkların derdine derman olan Hû zikridir. Mâşuk'un yolunda samimiyetle yürüyen sâdık, tarikatın adablarını yerine getirerek Hakk'ın cemalini seyr eder ve nihayetinde Hakk'a vâsıl olur. Bu yolun azığı ise âşık olmaktır.⁴⁸⁸

Hüdayi ise sıdk kavramını kullanırken niyette dürüstlük, samimiyet gibi anlamları kast eder. Sâdık şeklinde ele aldığı ise genellikle Hak yolundaki sâlikin bu yolda aşk ile ilerleyip vuslata ermesini anlatır. Nasihat üslûbunda sâdıkların özelliklerini, sâdık olmanın gereklerini açıklar.

Hak yoluna sıdk ile giren, matlûbunu tez bulması için Allah'ın tevfik ve hidayetine ihtiyaç duyar.⁴⁸⁹ Erkân, edeb bilmeden de yol olmak zordur.⁴⁹⁰ Nefsin emmâreliklerine dur deyip mâsivâyı bırakarak Hakk'a firar etmelidir.

Nice bir emmârelikde eyleye nefsin karar

İşidip “fîrrû ilallâh” et ol yana firâr

Ko sivayı sıdk ile gel Hakk'a eyle intizâr

*Her muradı Hak verir sen gayra bakma yol mudur*⁴⁹¹

Hüdayi'ye göre mâsivâyı bırakarak Hakk'a yapılan bu yolculukta kulun azığı sıdktır. Sâlik yola, yolculuğa, yoldaki rehberine sadakat göstererek niyetine vâsıl olur.⁴⁹² Mevlâsından başkasına kulluk etmez. Menzili, âşık-ı sâdık yolunda hiçlik makamıdır. Cân ü dil ile Yaradan'dan gayrısını unutup varlık hicâbından geçer ve vuslata nâil olur.⁴⁹³

Aşkına sâdık olan yolcu hakikat sırrına erişmek için Mevlâ'ya teslim olmalıdır. Yaratıcı'nın fermanına boyun eğerek sıdk ile ta'zimde bulunmalıdır.⁴⁹⁴ Bu esas üzere ilerleyen kimsede ise gayrıya sevda kalmaz. Böylece bekâ mertebesine ulaşır.

Eyle Hüdayi'ye atâ

⁴⁸⁸ Üftade, *Divan*, 13.

⁴⁸⁹ Üftade, *Divan*, 19.

⁴⁹⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 78.

⁴⁹¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 74.

⁴⁹² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 99.

⁴⁹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

⁴⁹⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 162.

Geçir kamudan mutlaka

Bulsun bakâ ender bakâ

*Sâdık Seni bulsa n'ola*⁴⁹⁵

2.2.7.HAYRET

Hayret kelime anlamı itibariyle şaşırmak, yolunu kaybetmek anlamlarına gelir. Allah'ı tanıyan fakat bunu ifade edemeyen ârifin yaşadığı hale tasavvufta hayret denir. Hayret, sâlikin kalbine gelen vârit sebebiyle düşünemez duruma gelmesidir.⁴⁹⁶ Biri Allah'ın varlığına ve diğeri Allah'ın keyfiyetine dair olmak üzere iki çeşit hayret vardır. Allah'ın varlığına dair hayretin küfür ve şirk olduğu ifade edilir. Ancak Allah'ın keyfiyetine ait hayret ise imanın bir gereğidir. Zira insan aklı Hakk'ın keyfiyetini kavramak hususunda nâkıstır.⁴⁹⁷

Tasavvuf tarihinde birçok sûfî tarafından kullanılan hayret kavramını müellifler de şiirlerinde ele alır. Her iki şair de hayret kelimesini terim anlamıyla işler. Ancak Hüdayi, Üftâde'den daha çok bu kavrama yer verir ve terim anlamı dışında şaşırmak, yolunu kaybetmek gibi sözlük manalarını da şiirlerinde kullanır. Üftâde ise hayret kelimesine tek bir mısradaki terim anlamıyla değinir.⁴⁹⁸

Aziz Mahmud Hüdayi, içinde bulunduğu durumu anlatabilmek için hayret kavramını çeşitli şekillerde sıfatlandırır. Bahr-i hayret, vadi-i hayret, zulmet-i hayret, tîh-i hayret gibi vasıflarla hayreti dile getirir. Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla hayret onun için vuslat ile gaflet arasında bir yerdir. Bu makamda kalmayıp gayret ederek Hakk'a vâsıl olmak gerekir.

Vâdî-i hayretde kalma

Vâsıl olmağa sa'y eyle

Bugünü yarına salma

*Vâsıl olmağa sa'y eyle*⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 118.

⁴⁹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 163.

⁴⁹⁷ Erhan Yetik, "Hayret," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/ 60.

⁴⁹⁸ Üftade, *Divan*, 32.

⁴⁹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

Gece gündüz çalışan kul, Hakk’a hasrettir. Vahdet sırrına ulaşmak diler,. Hayret derdinin dermanını Hakk’ın ihsanıyla bulur. İbadet ve dua ile yardım ister.⁵⁰⁰ Kâdir olanın bu niyaza cevabı karşısında da mest ü hayran olur, şaşırır.

İbâda olmayınca Hak’dan ihsan

Neye kâdir olur bî-çâre insan

Kalır hayrette şöyle mest ü hayran

*Yine Hak’dan olur her derde derman*⁵⁰¹

2.2.8.MAHV

Silmek, yok etmek, bir şeyin izi kalmayacak şekilde ortadan kalkması anlamlarına gelen mahv; istilâhî olarak kulun fiillerini Hakk’ın fiillerinde yok olması, fâni olmasıdır.⁵⁰² Sûfilere göre, sâlikin kötü alışkanlık ve davranışlarını silip yerine iyi alışkanlık ve davranışlar edinmedir. Mahvın ahlak, ibadet ve manevi haller olmak üzere üç mertebesi vardır. Kötü davranışları terk etmek ahlaki, ibadetleri alışkanlık haline getirmemek ibadet, sâlikin iradesini terk etmesi manevi mertebedir.⁵⁰³

Tasavvufta önemli yere sahip kavramlardan olan mahv, her iki divanda da kullanılır. Mahv genellikle seyr u sülûk yolunda sâlikin iradesinden, varlığından vazgeçerek tevhide ulaşması anlamında yerini alır. Ancak ufak mana farklılıkları da görülür. Bu kavram şiirlerde ise nasihat üslûbuyla kullanılır. Okuyucuya mahvın önemi ve gerekliliğine dair tavsiyeler de ele alınır.

Üftade mahv kavramını ele alırken genellikle varlığın mahvı üzerinde durur. Birkaç şiirinde gül ve bülbül motifi kullanarak bülbülün gülün kokusundan mahv olmasını âşıkların Hakk’a vâsıl olmak için varlığından geçmesine benzetir.

Gülün bûyunda mahv olmuş vücûdu

Geçip gülden Hakk’a kılmış sücûdu

⁵⁰⁰ Hüdayî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayî*, 63.

⁵⁰¹ Hüdayî, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayî*, 116.

⁵⁰² Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1490; Zemahşerî, *Esâsü’l Belâgat*, 198; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “mhv”.

⁵⁰³ Kuşeyrî, *er- Risâle*, 156; Hücverî, *Keşfu’l- Mahcûb*, 421; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 316.

Budur âşıkların dâim şühûdu

*Zihî şûrîde vü bîçâre bûlbûl*⁵⁰⁴

Üftade âşıkların bütün fânî zevklerden geçip Hakk’a vâsıl olması için nasihatlerde de bulunur. Ma’şuğa vuslat niyetiyle çıkılan bu yolda aradaki mâsiva perdesinin kalkması ve âşığın kül olması için varlığını mahv etmesi gerektiğini anlatır.⁵⁰⁵ Varlığın mahvının ise zikir ile gerçekleşebileceğini söyler. Üftade bu meşakkatli yolculuğun neticesinde âşığın girdiği bu hakikat denizinde mahv olup fenâ fillah makamına erişeceğini dile getirmiştir.⁵⁰⁶

Hû dese bir kerre hem ehl-i safâ

Depreşir hep cânları vâsılların

Ka’r-ı kalbe erişince zikr-i hû

*Mahv olur varlıkları sâirlerin*⁵⁰⁷

Hüdayi ise bu kavram ile tevhidi ön plana çıkarır. Mahv ile ikiliğin ortadan kalkacağını Allah’ın birliğine ulaşılacağını vurgular.⁵⁰⁸ Tevhide ulaşmak içinde neler yapılması gerektiğini mahv kavramıyla anlatır. Kulun varlığından vazgeçip çıktığı bu yolda nefsin kötülüklerini mahv edip af dileyerek Allah’ın lutfu ile günahlarının mahv olacağını söyler.⁵⁰⁹ Dilinden şirk ve hevânın mahv olmasıyla kalp aynasının pâk hale gelip şüphenin yok olacağını ve imanın ziyadeleşeceğini ifade eder.⁵¹⁰ Böylece kul şüphe ve inkârın mahvı ile sahilisiz umman tevhide ulaşacaktır.

Bulsun gönül cem’iyyeti

Mahv eyle isneyniyyeti

Göster saray-ı vahdeti

⁵⁰⁴ Üftade, *Divan*, 9.

⁵⁰⁵ Üftade, *Üftade Divânı*, 81.

⁵⁰⁶ Üftade, *Üftade Divânı*, 86.

⁵⁰⁷ Üftade, *Divan*, 5.

⁵⁰⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61.

⁵⁰⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 68.

⁵¹⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 117.

*Mevla meded Mevla meded*⁵¹¹

2.3. SEYR U SÜLÛK İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

2.3.1.NEFS

Nefs kelimesi sözlükte can, ruh, benlik, ceset, bir şeyin kendi varlığı gibi anlamlara gelir. Tasavvufî ıstılahta kulun kötü his ve huylarının mahalli olan ilahi latife, manevi cevher tanımı yapılır.⁵¹² Kur'an'da Zâtullah⁵¹³, insan ruhu⁵¹⁴, kalp⁵¹⁵, insan bedeni⁵¹⁶, bedenle beraber ruh⁵¹⁷, insana kötülüğü emreden kuvvet⁵¹⁸, zat⁵¹⁹, cins⁵²⁰ olmak üzere sekiz farklı manada kullanılır.⁵²¹ Hayat ve his kuvvetleriyle irâdî olarak hareket edebilen bir cevher⁵²² olan nefis kavramını sûfîler açıklarken mahiyetini, özelliklerini, terbiyesini ve mertebelerini ele alırlar. Nefs beden kalıbına tevdi edilen kötü huyların mahalli olan bir latifedir. Bu anlamda nefis kişinin en büyük düşmanıdır ve ona karşı mücadele etmesi gerekir.⁵²³

Nefs muhasebesinden ilk bahseden sûfî Hâris b. Esed el- Muhasibî'dir. Başta *er-Riâye* adlı eseri olmak üzere birçok eserinde nefsin insanlara kurduğu tuzakları, ondan korunmanın çârelerini ve onu eğitmenin yollarını anlatır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de nefse karşı mücadeheyi ve riyazeti tasavvuf anlayışının temeli olarak benimsenir. Zünnûn el- Mısıri, kul ile Allah arasındaki en kalın perdenin nefis olduğunu belirtir. Hücvirî'ye göre ise nefse muhalefet etmek ibadetlerin başı ve tüm mücâhedelerin kemâlidir. Hakk'a giden yolda nefse karşı başka bir yol yoktur. Nefsin gâlip olması kulun helâkidir.⁵²⁴

Mutasavvıfların çoğunluğuna göre bir bedende birden çok nefis bulunmaz. Nefsin kötülüğü emretme (emmâre), kötülüğü kınama (levvâme), itminana erme

⁵¹¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61.

⁵¹² Kuşeyrî, *er- Risâle*, 184; Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 226; Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm Fî İşarâti Ehl-i İlham*, 558; Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 365; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1713..

⁵¹³ el- Âl-i İmrân 3/ 28.

⁵¹⁴ el- Fecr 89/27.

⁵¹⁵ en- Neml 27/14.

⁵¹⁶ el- Âl-i İmrân 3/ 185.

⁵¹⁷ el- Bakara 2/ 286.

⁵¹⁸ et- Tâhâ 20/96.

⁵¹⁹ el- Lokman 31/28.

⁵²⁰ et- Tevbe 9/128.

⁵²¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 363.

⁵²² Cürcânî, *Ta'rifât*, 365.

⁵²³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 274.

⁵²⁴ Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 260.

(mutmainne), râzı olma (râzıyye), râzı olunma (marzıyye) gibi sıfatları vardır. Bu bağlamda nefsin yedi makamı şöyle sıralanır; nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i râzıyye, nefs-i merzıyye, nefs-i kâmile. Birinci makamdaki yedinci makama doğru gelirken cismaniyet, zulmaniyet, kesâfet azalır yavaş yavaş letâfet ve ruhâniyet artar.⁵²⁵

Tasavvuf eğitiminin merkez kavramı olan nefis, divanlarda da yerini alır. Her iki müellif de bu kavramı genellikle ıstılâhî anlamıyla kullanır. Bazı dizelerde şairler nefis ile kendilerini de kast ederek muhasebede bulunurlar. Nasihat ve niyaz üslûbuyla yazılan şiirler sâlike yol göstermek niyeti taşır. Nefs, çeşitli sıfatlarla tanımlanırken yakın manalardaki kelimeler de kast edilir. Nitekim hevâ, gaflet, benlik kavramları da sâlike yol göstermek gayesiyle divanda yer alır. Nefs kavramı incelenirken bu üç kelime de bu bağlamda değerlendirilebilir. Zira mısralarda nefis işlenirken nefsin özelliklerine, terbiyesi için neler yapılması gerektiğine ve bu yolculuk esnasında hevâ, gaflet ve benlik gibi duyguların bertaraf edilmesine değinilir.

Nefs kavramını Hüdayi, Üftade'ye nazaran daha çok kullanır. Üftade sadece iki dizede bu kavrama yer verir. Hüdayi ise divanında geniş bir şekilde ele alır. Hüdayi, nefsi işlerken Hak yolculuğuna ve bu yolun neticesinde vuslata değinir. Özellikle bu kavramın geçtiği şiirlerde tevhid konusunun ağırlıklı olduğu gözlemlenir. Nefsin niteliklerini ele alarak yolcuya dikkat etmesi gereken konularda nasihat eder, Hakk'a niyazda bulunur. Nefs ü şeytan, zulmet-i nefis, nefis-i şerire, ifrit-i nefis, nefis-i şûm, nefis-i dîn, esir-i nefis, keyd-i nefis şeklindeki tanımlamalarla nefsin şeytan ile iş birliğine, onun karanlığına, kötülüğüne, uğursuzluğuna, aşağılık oluşuna ve insana tuzak kurduğuna vurgu yapar. Tasavvufî ıstılahta yer alan nefsin mertebelerinden sadece nefis-i emmâreyi kullanır. Bir şiirinde bunu şöyle dile getirir;

Karîn-i nefis-i emmâre

Karîb olur beğim mâre

Çeker ol sâhibin nâre

⁵²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 274-275; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 364- 365; Uludağ, "Nefis," 32/ 528.

*İşi dâim olur ifsâd*⁵²⁶

Aziz Mahmud Hüdai, nefsin terbiyesinin ehemmiyetine vurgu yapar ve bu konuda tavsiyelerde bulunur.⁵²⁷ Ona göre sâlik nefse uyup Hak yolundan çıkmamak için bir kâmilin rehberliğine muhtaçtır.⁵²⁸ Enbiya ve evliya bu yolda kula yol gösterici birer vesîledir.⁵²⁹ Sâlik, nefsi için kalbini huzursuz etmemeli bilakis kalbini nefsine gâlib etmelidir.⁵³⁰ Nefsinin her istediğini vererek kalbî hassasiyetini zedelememelidir.⁵³¹ Dünyanın zevkine, fânî lezzetlere itibar etmeyip günahlarından tevbe ederek Hak yolunda canını vermeyi göze almalıdır.⁵³²

Hüdai'ye göre nefis terbiyesinde aç kalmak mühimdir. Aç kalarak kul Rezzâk'ın nimetlerine şükr eder. Nefsini tahliye etmeye de bu şekilde başlar. Açlık ile gaflet uykusundan uyanır. Bu hem ruhî hem bedenî bir uyanıştır. Nefsin tahliyesinde en dikkat edilmesi gereken konuların başında kibir gelir. Kibr ile dervişlik bir arada olamaz. Riya olarak da şiirlerde geçen bu haslete çâre ihlastır.⁵³³

Kasd et ihlâsa ve riyâyı bırak

Kendi hazzın ko Hak rızasına bak

Yaradan usladır seni ancak

*Âh nefsim seni nic'eyleyin*⁵³⁴

Hüdai, şiirlerinde kendini muhasebeye çeker. Mâsivâ sevgisinin nefsi terbiye ederken giderilmesinin lüzûmuna değinir.⁵³⁵ Sivâdan yüz çevirmek kuldaki hevâyı azaltır ve kalbi diriltir.⁵³⁶ Dünyadan yüz çevirmek ne kadar güç gelse de Hakk'ın rızasını gözetmek için gereklidir.⁵³⁷ Şeriat üzre tarikat hâlini icrâ

⁵²⁶ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 64.

⁵²⁷ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 64.

⁵²⁸ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 82.

⁵²⁹ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 146.

⁵³⁰ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 66.

⁵³¹ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 82.

⁵³² Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 68.

⁵³³ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 111.

⁵³⁴ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 111.

⁵³⁵ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 113.

⁵³⁶ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 116.

⁵³⁷ Hüdai, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdai, 152.

eden sâlik ise hakikate vâkıf olarak rıza yolunda yürümelidir.⁵³⁸ Bu yolda en önemli azık zikirdir. Zikir ile nefsin oyunlarından, isteklerinden ve tuzaklarından korunur.⁵³⁹ Edeb ise yolun temel şartıdır.⁵⁴⁰

2.3.1.1.GAFLET

Gaflet kelimesi sözlükte dikkatsizlik, farkına varmama, dalgınlık gibi anlamlar içerirken ıstılâhî olarak nefsin isteklerine uymak, önemli bir şeyin önemini kavrayamamak, ona kıymet verememek demektir.⁵⁴¹ Kainatı veya mahlûkatı Allah'ın yarattığını ve Allah'ın tecellîlerini düşünmeden dünyadaki hayatını devam ettiren tefekkür gözü ile bakamayan, ince ve hikmetli işleri anlamayan kişiye gâfil denir.⁵⁴² Sehl b. Abdullah'a göre gaflet vakti boş geçirmektir.⁵⁴³

Müellifler ise gafleti insanın özüne yabancılaşması, kalbine perde gelmesi ve bir nevi uyku hâli olarak tanımlar. Seyrû sülûkte sâlik nefsin terbiye etmek için öncelikle gafletini izâle etmelidir. Gaflet kavramını da Hüdayi, Üftade'ye göre daha çok ele alır. Üftade, gafleti vuslata mâni olarak görür ve bunu şöyle dile getirir;

Gaflet bürüdü cânımı bulamadım Sultânımı

*Sultânım ala elimi aslımdan ayrı düşmüşem*⁵⁴⁴

Hüdayi ise gafleti çeşitli sıfatlarla tanımlar. Nevm-i gaflet, gaflet ü nisyân, nâr-ı gaflet, zulmet-i gaflet, hâb-ı gaflet gibi tamlamalar divanda yerini alır. Ona göre gaflet, gözü açık bir şekilde uyumaktır. Hakikate gözlerini kapatmak olarak da anlaşılan bu tanımla gâfil kişi hem cismânî hem ruhânî olarak dalgınlık halindedir.⁵⁴⁵ Nefsine ve şeytana uyararak gaflete düşer.⁵⁴⁶ Ehl-i gaflet, dünya işleriyle fazlasıyla meşgul olduğundan Hakk'a itâatte eksiklik gösterir.⁵⁴⁷

Ehl-i gâfil gafletiyle Hakk'ı kor dünya arar

⁵³⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

⁵³⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129.

⁵⁴⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 126.

⁵⁴¹ Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1254; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 706; Cürçânî, *Ta'rîfât*, 128.

⁵⁴² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 171.

⁵⁴³ Cürçânî, *Ta'rîfât*, 128.

⁵⁴⁴ Üftade, *Divan*, 15.

⁵⁴⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 96.

⁵⁴⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 103.

⁵⁴⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 109.

*Benzer ol debbâğ kim ol kelb-i murdârın arar*⁵⁴⁸

Sâlik ise hayret makamına geldiğinde gaflete düşer. Hakk'a vâsıl olmak için düştüğü bu gafletten uyanması icâb eder.⁵⁴⁹ Öncelikle Hakk'ın verdiği ihsanları görerek şükre durması gerekir. Râzık'ın kullarına nimetlerini tefekkür etmeli ve dünyanın fâniliğini anlamalıdır.⁵⁵⁰ Zira bu noktada Hüdayi sâlike ölenlerden ibret almayı tavsiye eder. Hakk'a itâat gafletin izâle edilmesi için yegâne çâredir. Sâlik nedâmetle tövbe ederek tâat yoluna tekrar girer. Âkil olup gafletten uyanır.⁵⁵¹ Gözü toprakla dolu olan gâfillerden değil, Hak yolundaki sâdıklardan olur.⁵⁵² Kalbine inen perde kalkar, gönül gözü açılır, ibadetlerden lezzet almaya başlar. Divanda bu hal katreden ummâna geçmek olarak tasvir edilir.⁵⁵³

2.3.1.2.HEVÂ

Hevâ kelime anlamı olarak istek, arzu, meyil gibi manalara gelir. Istılahta ise nefsin yapısı gereği ilahi olandan süflî olana gitmesi veya nefsin şeriatı dikkate almaksızın isteklerine yönelmesi demektir. Kur'an'da hepsi olumsuz manada olmak üzere on ayette tekil, on sekiz ayette çoğul olarak geçen hevâ kelimesi hadislerde de geçer. Allah Teâlâ hevâyâ uymayı yasaklarken⁵⁵⁴ Peygamberimiz'in de hevâyâ göre konuşmayacağını⁵⁵⁵ vurgular.⁵⁵⁶

Divanlarda hevâ, arzu ve eğilimleri ifade ederken kullanılan bir kavramdır. Üftade sadece iki dizede geçen hevâ kavramını istek anlamında ele alır. Hüdayi ise nefsin isteklerini hevâ ile dile getirir. Bu nedenle Hüdayi bu kavramı kullanırken daha çok nasihat üslûbunu takınır. Üftade'de hevâ kavramı olumlu bir mana uyandırırken Hüdayi'de bu söz konusu değildir.

Hüdayi'ye göre, Hak yolunda kulun önüne çıkan büyük engellerden biri de nefsinin ve şeytanın kendine fısıldadıklarıdır.⁵⁵⁷ Hevâsına uyan kişi bu yolda

⁵⁴⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 161.

⁵⁴⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

⁵⁵⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 77.

⁵⁵¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 87.

⁵⁵² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 109.

⁵⁵³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 105.

⁵⁵⁴ el- Bakara 3/120.

⁵⁵⁵ en- Necm 53/3-4.

⁵⁵⁶ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 289; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1835; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 383; Kâşânî, *Letâifü'l-A'lâm Fi İşârâtı Ehl-i İlham*, 570; Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 238.

⁵⁵⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 53.

ilerleyemez.⁵⁵⁸ Hüdayi de şiirlerinde hevânın giderilmesi hakkında tavsiyelerde bulunur ve bu konuda Allah’a yardımı için niyaz eder. Nefsin kulu aldattığı hevâların başında mâsivâ sevgisi gelir.⁵⁵⁹ Hüdayi, Hak dışındaki her şeyi ifade eden mâsivâ kavramını hevâ ile sık sık yan yana kullanır. Hevânın dermânı ise Hakk’ı zikr etmek ve Efendimiz Alehisselâm’a muhabbet duymaktır. Hüdayi ömür nimetini boşa harcamamak için şöyle nasihat eder;

Dûr eder Hakk’dan seni hubb-i sîva kady-i alef
Gör ne vech ile sülûk etmiş bu yollarda selef
Nakd-i ömrü eyleme nefsin hevâsında telef
*Vech-i Bâki var iken mahlûka bakmak yol mudur*⁵⁶⁰

2.3.2.KALB- GÖNÜL

Kalp; lugatte çevirmek, döndürmek, bir şeyin altını üstüne getirmek, dönüştürmek gibi anlamlara gelir. İnsan vücûdunun sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen bir et parçasıdır. Tasavvufta madde ile mânâyı birleştiren, İlahi hitâbın mahalli ve muhatabı, bilgi ve düşüncenin kaynağı gibi manalarda kullanılır.⁵⁶¹ Gönül ise Farsça “dil, derûn”; Arapça “kalb, hâtır” kelimelerinin karşılığı olan Tükçe bir kelimedir. Gönül, kalp ve yürek kelimesi ile eş anlamlıdır.⁵⁶² Tasavvufî ve edebî gelenekte kalp ve gönül kelimeleri aynı anlamları ifade eden iki kelime olarak yer bulur. Molla Câmi, “*Kalp, mizâcî kuvvetler ve cismânî gerçekler ile ruhânî gerçekler ve nefsânî gerçekler arasında bir araya getiren hakikattir.*” şeklinde tanım yapmıştır. Ruh ve beden arasındaki ilişkiyi sağlayan gönül/ kalp, insan varlığının çekirdeği konumunda iken ruh, bu çekirdeğe hayat veren ve onu canlandıran su misalindedir.⁵⁶³

Tasavvufun konusu gönüldür. Gönlün fiillerini, hâllerini, arındırılmasını, hastalıklardan tedavi edilmesini inceler. Gönül hem rahmânî hem de şeytânî kuvvetlerle mücadele alanıdır. Gönlün en iyi hâli iman, en kötü hâli ise küfür ve

⁵⁵⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 54.

⁵⁵⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57.

⁵⁶⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, (Kitap, Bel_Osm_0.01104), 73

⁵⁶¹ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 289; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 127; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1334; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 2/94.

⁵⁶² Hasan Kâmil Yılmaz, “Eğitimde Gönül Faktörü ve Mevlana Örneği,” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IV./14 (Mart 2004), 13.

⁵⁶³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*; 264; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 205; Osman Nuri Küçük, “Bir Gönül Bilgesinin Gönül Tarifi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, ed. Ejder Okumuş (Eskişehir:Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 2014) 2/ 31.

inkardır. Vahyin muhatabı da olan gönül, sûfiler için de keşif ve mârifetin kaynağıdır. Kur'an'da bazı kalplerin imanlı ve nurlu bazı kalplerin ise katı ve mühürlü olduğu söylenmiştir. Sufiler tarafından mâsivâdan arındırılmış bir gönlün mârifetullah tâliblerine Kâbe olduğu söylenmiştir. Kalp, mârifet ve hikmet menbaıdır. Marifetullaha ulaşmanın yolu kalp tasfiyesi, nefis tezkiyesidir. Kişi riyazet ve mücâhede ile süflî hâllerden arınıp Allah'ın nûruyla nurlanmalıdır. Gönlünü tatmin etmek için zikrullahtan ayrılmamalıdır. Gönül kapısını aralamanın bir diğer yöntemi ise aşk ve cezbedir. Gönül Allah'ın hissedildiği yer, aşk ise onu hisseden güçtür.⁵⁶⁴

Divanlarda geniş bir şekilde yer alan kavramlar eş anlamlı olarak ele alınır. Kalp ve gönül kelimeleri çoğu yerde birbirlerinin yerine tercih edilir. İnsanın özü, içindeki manevi taraf, madde ile mânânın ortak yeri, Hakk'ın tecellî mekânı, sevgi mahalli gibi anlamlar içerir. Şiirlerde genel olarak gönlün önemi, seyr ü sülûkteki yeri, mâsivâdan uzak tutulması gerektiği, gönül âleminin tasfiyesi, gönülden kesreti çıkarıp vahdete gidilmesi, hakikat nûrunun mekânı olması, gönlün fikredebilmesi, vuslata nâil olabilmesi, kalbin samimiyeti gibi konulara değinilir. Nasihat üslûbunun yanında çeşitli tanımlamalarla bu kavramlar açıklanır ve niyaz bulunur. Üftade, gönül kelimesini şiirlerinde kalbe göre daha sık kullanırken Hüdayi de bu kullanım dengelidir. Her iki müellif de seyr u sülûk yolunu gönül yolu olarak tanımlar. Sâlikin bu yolda gönlünü saf tutmasının üzerinde durur. Nitekim gönül Hakk'ın tecellî ettiği yerdir.

Üftade, divanında gönül kelimesi ile okuyucuya tavsiyelerde bulunur ve Allah'a niyaz eder. Mü'minin kalbinin daima rabbi ile irtibatlı olması gerektiğini dile getirir. Ona göre, Hakk'ın kapısının yolu gönülden geçer. Kul toprak olmadan bu kapıyı açmalıdır.⁵⁶⁵ Bu kapı öncelikle Hakk'a samimi bir bağlılık ve aşk ile vurulur. Açılması ise Hakk'ın lutfuna bağlıdır. Hakk'a giden bu yolda kulun yapması gerekenler vardır. Öncelikli vazifesi kalbini mâsivâdan arındırmaktır. Sivâ sevgisi kalpte var oldukça gönül gözü görmez.⁵⁶⁶ Gönül gözü ise Üftade'ye göre hakikati görmek demektir. Hakk'ın cemâlini görmek için de gönül gözünün açılması gerekir. Gönül gayrın sevdasından geçmesi için Hakk'ın zikri ile

⁵⁶⁴Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 201; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1042; Yılmaz, "Eğitimde Gönül Faktörü ve Mevlana Örneği," 18- 23.

⁵⁶⁵ Üftade, *Divan*, 13.

⁵⁶⁶ Üftade, *Divan*, 4.

cilâlanmalıdır.⁵⁶⁷ Zikir kalbin derinliğine erişince zâkirin varlığı mahv olur.⁵⁶⁸ Varlığından geçen kulun ihlasla yaptığı zikir vesilesiyle gönlü nûr ile dolar, tevhid lutf edilir.⁵⁶⁹

Bulıcak tevhîdin nûrunu zâkir

Olur cân u gönülden Hakk'a şâkir

Cemâlin gösterir Allah kâdir

*Salâdır mü'mine tevhide gelsin*⁵⁷⁰

Hakk'a vâsıl olup cemâlini seyr etmek isteyen kul, zikir ile bu dileğine nail olabilir. Zikrin yanında oruç da bu yolda mühimdir. Oruç, vücûdu latîf eyler, gönül âyinesini açar ve şeytanı uzaklaştırır.⁵⁷¹ Özellikle Ramazan ayında mü'minlerin gönlü mesrûr olur. Oruç ile gönüllerdeki Hakk aşkı zâhir hâle gelir.⁵⁷² Hakk aşkına vâsıl olan kulda Hz. Muhammed aleyhisselam'ın sevgisi de zâhirdir. Gönül âleminin nûrunu bu sevgi ile artırır. Böylelikle Hakk aşkını yaşamaya başlayan kul kendini firkatte hissetmez. Bir kez vuslatı tadana artık firak yoktur.⁵⁷³

Mâsivâdan yüzünü Hakk'a çevirip zikir ile kalbini cilâlayan ve oruç ile gönlünü sâfî hâle getirerek varlığından geçen kulun yüreği artık temiz hâle gelir.⁵⁷⁴ Gönül levhine Hakk'ın nûru yazılır. Gönül fikretmeye başlar. Cemâle olan hayranlığı ve hasreti artar. Kul, Hakk'ı gönlünde tanımaya başlar. Girdiği seyr u sülûk yolunda hayreti ve gayreti çoğalır. Hakk'dan gayrısından alakasını kesdiğinde de âlem-i gaybdan ses işitir.⁵⁷⁵

Gönlünü gayrıdan ey derdmend Üftâde sen

*Cân kulağına erişe âlem-i gaybdan niddâ*⁵⁷⁶

⁵⁶⁷ Üftade, *Divan*, 25.

⁵⁶⁸ Üftade, *Divan*, 4.

⁵⁶⁹ Üftade, *Divan*, 7.

⁵⁷⁰ Üftade, *Divan*, 7.

⁵⁷¹ Üftade, *Divan*, 19.

⁵⁷² Üftade, *Divan*, 20.

⁵⁷³ Üftade, *Divan*, 6.

⁵⁷⁴ Üftade, *Divan*, 19, 28.

⁵⁷⁵ Üftade, *Divan*, 30.

⁵⁷⁶ Üftade, *Divan*, 28.

Hüdayi, gönül kavramına divanından geniş yer verir. Üftâde'den farklı olarak yaptığı sıfatlandırmalarla kalp ve gönül kavramlarını açıklar. Nasihat ve niyazda bulunmanın yanında şiirlerde kavram tamlamaları bulunur. Ana tema tevhiddir. Kulun Hakk'ın varlığı ve birliğini bilmesi, bulması ve dahi amel edebilmesi derdi mısralara yansır.⁵⁷⁷ Hüdayi, bâkî âleme olan hasretini de bu kavramlar ile dile getirir. Aynı zamanda tasavvuf edebiyatında sıkca kullanılan dil kavramı da yer alır.⁵⁷⁸ *Dil*, Farsça kökenli olup kalp, gönül, yürek kelimeleri ile eş anlamlıdır.⁵⁷⁹ Kalb-i selîm,⁵⁸⁰ kalb-i kâmil,⁵⁸¹ kalb-i virân,⁵⁸² kalb-i hazin,⁵⁸³ kalb-i uşşâk,⁵⁸⁴ dîde-i kalb,⁵⁸⁵ dildâr-ı kalb,⁵⁸⁶ mir'ât-ı kalb,⁵⁸⁷ saray-ı kalb,⁵⁸⁸ ıslâh-ı kalb,⁵⁸⁹ gönül murgu,⁵⁹⁰ gönül kasrı,⁵⁹¹ gönül hânesi,⁵⁹² gönül gözü,⁵⁹³ dîvâne gönül⁵⁹⁴ gibi tamlamaları divanda ele alır.

Allah kalplerde gizli olanları dahi bilir. Kul kalbini temiz tutmalıdır. Mâsivâ sevgisinden, fânî muhabbetten, nefsinin ve şeytanın vesveselerinden gönlünü uzak hâle getirmelidir.⁵⁹⁵ Nefsin ve şeytanın oyunlarına karşı kalbin gâlib gelmesi gerekir.⁵⁹⁶ Gafletten uyanıp gönül gözünü açarak yüzünü Hakk'tan yana dönmelidir. Kul böylece tedbir almış olur ve gönül hânesi tamir edilir.⁵⁹⁷ Gönül, Hakk'a tâliptir ve cemâlin tecelli etmesini, sivâ orucu tutarak visal bayramı yapmayı, her an Hakk ile birlikte olmayı, hem halvette hem celvette hem kesrette hem vahdette hep O'nu özlemeyi ve bunlara Allah'ın kemâl-i fazlı ile nail olmayı

⁵⁷⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 51.

⁵⁷⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 159.

⁵⁷⁹ Yılmaz, "Eğitimde Gönül Faktörü ve Mevlana Örneği," 13.

⁵⁸⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 62.

⁵⁸¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 155.

⁵⁸² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 104.

⁵⁸³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 103.

⁵⁸⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

⁵⁸⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 70.

⁵⁸⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 106.

⁵⁸⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 117, 122.

⁵⁸⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

⁵⁸⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 137.

⁵⁹⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 122.

⁵⁹¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129 132.

⁵⁹² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 70, 75.

⁵⁹³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 65.

⁵⁹⁴ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 167.

⁵⁹⁵ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 55.

⁵⁹⁶ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

⁵⁹⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

ister.⁵⁹⁸ Fakat bu nimetin verilmesi için kulun çalışıp gayret etmesi ve nefesine uymayarak gurura kapılmaması gerekir.

Hak yolunda çalış kusûr etme

Nefs için kalbi bî-huzûr etme

Sakın a'meline gurûr etme

*Cümleye aslolan inâyet imiş*⁵⁹⁹

Kalpте kibr, enaniyyet, mâsivâ gibi hastalıkları bertaraf etmek gerekir.⁶⁰⁰ Bu fâsid fikirlerin gönülde bulunması Hüdayi'ye göre kalbin çürümesidir.⁶⁰¹ Gönül altından daha değerlidir ve içinde vahdetten gayrısına yer kalmamalıdır. Zikir ile Hakk kulun kalbini mesken edinir. Kul da vuslata doğru yol alır. Zâhirine şeriat hâlini, nefesine tarikat hâlini, kalbine hakikat hâlini icrâ etmek için Hakk'ı Hakk ile aramalıdır.⁶⁰² Yolcu. Dost'a giden yolda gönlünü yoldaş edinir. Gönül içinde bulunduğu virânelikten çıkartıp ahdini tutmak için Dost'a götürmelidir.⁶⁰³ Dost'a varmak isteyen canını bu yolda toprak gibi ezer geçer ve varlık perdesini yırtarak kalbini pâk eder.⁶⁰⁴ Böylece zikr-i Hû ile Hakk'a vâsıl olur ve cemâli seyr eder.⁶⁰⁵

Aceb mi Kâ'be'den eşref olursa kâmilin kalbi

Bunu cân ile ısgâ et efendi kavl-i sâdıkdır

Binâsı Kâ'be'nin mahlûk işidir seng ü hâk ile

*Gönül hod dest-i kedretle yapılmış sun'-i Hâlik'dır*⁶⁰⁶

Vuslata eren kalp kemâle eren kalptir. Yolcuğu neticesinde kalb-i kemâle ulaşan kulun kalbi Kâ'be'den kıymetli hâle gelir. Nitekim Kâ'be yeryüzünün merkezi, kalp ise insan vücûdunun merkezidir. Kâ'be taştan topraktan inşa edilmiş

⁵⁹⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 81.

⁵⁹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

⁶⁰⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 85.

⁶⁰¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 74.

⁶⁰² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

⁶⁰³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 97.

⁶⁰⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 112.

⁶⁰⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

⁶⁰⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 155.

bir binadır. Fakat kalp Hakk'ın tecellî ettiği insanın hakikatidir.⁶⁰⁷ Gönül, Hakk'ın ilahi sıfatları ve isimlerinin görüldüğü yerdir. Kâ'be nasıl Allah'a ibadet etmek için kurulmuşsa kalp de Allah'a iman için insanın özünü teşkil eder.⁶⁰⁸

2.3.2.1.SIR- RUH

Sır; kelime olarak gizli şey, gizem anlamlarına gelirken tasavvufta, “sadece Allah'ın veya az sayıda insan tarafından bilinen özel bilgi” ve “ruhun bir idrak mertebesi” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁶⁰⁹ Ruh ise can, nefis, Cebrâil anlamlarına gelir. Istılâhî olarak bedene tevdi edilen bir latifedir.⁶¹⁰ Sûfilere göre ruh, emr âleminden inip hayvânî ruha can olarak künhünün idrak edilemeyeceği bir buharımsı cisimdir.⁶¹¹ Kalbin içine konmuş bir latife olan sır, kul ile Allah arasında gizli kalan halleri de ifade eder. Kalp mârifetin, ruh muhabbetin, sır da müşâhedenin makamıdır. Sır ruhtan, ruh kalpten daha latiftir. Bu anlamda sır ruhun ruhudur.⁶¹² Ruh, yaratılan cevherlerin en sâfisi ve nurlusudur. Ruh öyle bir latifedir ki bedende bulunduğu müddetçe Allah Teâlâ beden kalıbında hayat yaratır. Sır ise ruh ve nefis gibi kendi başına müstakil bir şey değildir. Nefis tezkiye edilip ruhu da nefsin zulmet bağından kurtulunca kalbin derecesi artar ruha yaklaşır ki bu mertebeye de sır denilmiştir.⁶¹³

Tasavvufta mühim yeri olan sır ve ruh kavramlarına müellifler de eserlerinde yer verir. Sır; genel olarak Allah ile sevdiği kulu arasındaki gizli kalan hal ve varlıklar ile ilgili Allah tarafından yalnız gönül ehline verilen hakikatler anlamında kullanılırken ruh ise; Allah tarafından bedene hayat veren ve ölümden sonra da varlığı devam eden mahiyeti net olarak bilinmeyen ilahi bir cevher manasında ele alınır. Bu kullanımlara ek olarak Hüdayi şiirlerinde sır kavramı için kalbe konulmuş bir latife anlamına da yer verir. Yalın bir üslûpla geçen kavramlarla seyr u sülûkte hakikate vâsıl olmanın gerekliliğini anlatır ve bu yol için nasihatler eder. Sâlikin hakikat sırrına ulaşması aynı zamanda Hakk'a

⁶⁰⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 158.

⁶⁰⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 179.

⁶⁰⁹ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 123; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/934; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 449; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 406.

⁶¹⁰ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 117-118; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/875; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 1/392.

⁶¹¹ Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm Fî İşarâtı Ehl-i İlham*, 274.

⁶¹² Kuşeyrî, *er- Risâle*, 176; Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 295; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 298; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 403.

⁶¹³ Ebu Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l- Maârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkan Yayınları, 2021), 574.

ulaşması demektir. Gönül hânesini pâk etmekle başlayan yolculuk vuslat ile nihayete erer. Böylece sâlik zahir ile batın ikiliğinden kurtulup cem halini tecrübe eder ve fenâ ehli olur.

Üftade sır ve ruh kavramlarını ilk akla gelen manasında kullanır. Nitekim şiirlerde sır, yalnız Allah'ın bildiği ve az sayıda insan tarafından bilinen ilahi bilgi anlamında ele alınır. Genellikle kavramları kelime tamlamaları ile açıklamayı tercih eder. Sırr-ı Sübhân, sırr-ı nihân, sırr-ı pinhân, dervişin sırrı gibi tamlamaların içinden en dikkat çeken *ene'l-Hakk* sırrı ve sırr-ı Ahmed'dir. Hallâc-ı Mansûr'un hulûl ve ittihat çağrıştıran *ene'l-Hak* söyleminin sır olduğunu söyler. Sevdiğinin elinden vahdet şarabı içip bu sırra vâkıf olunabileceğini anlatır.⁶¹⁴ Üftade, burada tevhid ve fenâyı vurgu yapar. Allah'a vâsıl olup bir ve tek oluşunu idrak ederek O'nda fâni olmasını diğer mısralarında açıklar.

Üftade dizelerinde gönlünün cemâlin aşkıyla yandığını nur perdelerinin kalkması için de fenâ bulmasının gerekliliğini ifade eder.⁶¹⁵ Aynı zamanda cemâlî seyr eylemenin bir yolu da sırr-ı Ahmed'e vâkıf olmaktır.⁶¹⁶ Cenab-ı Hak ile Hz. Peygamber arasındaki sırdan bir nur niyaz eden müellif, bunun fâş edilmesi halinde yeryüzünün dar geleceğini söyler.⁶¹⁷ Üftade'ye göre sırra ulaşmak için öncelikle bu yolda cân vermeyi göze almak gerekir.⁶¹⁸ Sâlik, gönlü temiz hâle getirerek mâsivâdan yüzünü çevirip Hakk'tan başkasına nazar etmez.

Bilmek istersen gönül sırr-ı nihânından haber

*Götürüp yüzden hicâbı gayrıya kılma nazar*⁶¹⁹

Ruh ise, bedenın maneve tarafı anlamlarına gelir. Üftade ruh kavramını sırra göre daha az kullanır. Ruh-i Kudsi'den tecelli niyazında bulunur ve asıl yuvasına dönmek için Hakk katından gelecek olan lutfı ihtiyacını dile getirir.⁶²⁰

Hüdayi, sır ve ruh kavramlarını kimi yerde birlikte kullanırken çoğunlukla tek tek ele alır. Özellikle sır, şiirlerde daha ağırlıktadır. Sır kelimesinde genel

⁶¹⁴ Üftade, *Divan*, 24.

⁶¹⁵ Üftade, *Divan*, 26.

⁶¹⁶ Üftade, *Divan*, 27.

⁶¹⁷ Üftade, *Divan*, 27.

⁶¹⁸ Üftade, *Divan*, 28.

⁶¹⁹ Üftade, *Divan*, 24.

⁶²⁰ Üftade, *Divan*, 27.

olarak iki anlam gözlemlenir. İlkinde Üftâde ile aynı anlamı ifade ederken diğerinde insandaki ilahi cevher olan letâif sırrına işaret eder.⁶²¹ Kelime tamlamaları bu müellifde de görülür. Bu tamlamalar ile tevhidi kast eden, Hz. Peygamber'i mehd eden ve ayet ya da hadis ifade eden olarak üç farklı anlam anlaşılır. Sırr-ı tevhîd, sırr-ı vücûd, sırr-ı ev ednâ, esrâr-ı hakikat, esrâr-ı maârif, esrâr-ı Hak, küntü kenz esrârı, mahzen-i esrâr-ı lâhût, sırr-ı Habîb, sırr-ı pâk-i Mustafa, sırr-ı Sebâ'l- Mesânî, sırr-ı vasl-ı Cânân gibi tamlamalarla konu ve kavram açıklanır. Genellikle sade bir anlatım kullanılır fakat bazı mısralarda Arapça ve Farsça ifadeler yer verilir.

Hüdayi'ye göre sırra vâsıl olmak için mâsivâyı terk etmek gerekir.⁶²² Bitmez bir hazineye tâlib olan sâlik, gönlünün nûr ile dolması niyetiyle kalbini pâk edip yolda sâdik olmalıdır. Bu yolculuktaki en önemli azık ise Rasulullah'ın sevgisidir. Ulûhiyyet âleminin sırlarına vâkıf olan Peygamber Efendimiz hakikat sırrının mahzenidir. Fâtîha Sûresi'nin sırrını da bilen Efendimiz, sırr-ı ev ednâyâ da sahiptir. Peygamberimiz'in Mi'râc hâdisesinde Hakk Teâlâ ya da Cebrâil ile yakınlığını ifade etmek için kullanılan *kâbe kavseyn-i ev ednâ* tabiri iki yay kadar hatta daha yakın olmayı anlatır.⁶²³ Buradaki sırrı bilen Rasulullah olduğunu ve kulun da bu sırrı fehm edip vâsıl olabileceğini dile getirir. *Kâbe kavseyn*'i geçip vahdete vâsıl olan kul için *ev ednâ* cümleden a'lâdır. Sâlik bu sırra ulaşmak için Hüdayi'ye göre ölmeden evvel ölmelidir. Böylece külli şey'in hâlik⁶²⁴ sırrına da vâkıf olur.⁶²⁵

Olan neş'e-i dünyada "mûtû" râhına sâlik

Olupdur "külli şey'in hâlik"ın sırrı ana hâsıl"⁶²⁶

Sûfiler tarafından yaratılış meselesinin dayanağı olarak kabul edilen "Kenz-i Mahfî"⁶²⁷ rivayeti de Hüdayi'nin şiirlerinde yerini alır. "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeye muhabbet ettim, mahlukâtı yarattım." şeklinde şöhrat

⁶²¹ Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 1/169; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 853; Osman Türer, "Letâif-i Hamse," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları., 2003), 27/ 143.

⁶²² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57.

⁶²³ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 5/ 161.

⁶²⁴ el- Kasas 28/88.

⁶²⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 61, 69.

⁶²⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 94.

⁶²⁷ İbrahim Hakkı Aydın, "Kenz-i Mahfî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/ 258.

bulan rivayet⁶²⁸ ile Hüdayi, kul ile Hak arasındaki muhabbetin sır olduğunu anlatır. *Küntü Kenz esrarı* vahdet âlemine vâsıl olmakla âşikâr olur.⁶²⁹ Vahdet âlemi kulun hubb-i vatanıdır. Bu vatanda cân ve ten dayanmaz, âlemi sır ile seyr etmek gerekir.⁶³⁰ Her şeyin bir gölgeden ibaret olduğu kesretten geçerek ulaşılan vahdette Hakk’a kurbiyet nasip olur.⁶³¹ Sırr-ı tevhid olarak da ifade edilen bu hal için âkil olup gafletten uyanmak ve nefis ve şeytana aldanmamak önemlidir.⁶³² Bu uyanış ve teyakkuz için zikir gereklidir. Hakikat sırrının anahtarı Hakk’ı layıkıyla zikir etmektir. Zikir ile vahdet güneşinden sırra nûr erişir ve kalpte çeşitli mutluluklar peydâ olur.

Şems-i vahdetden erişti sırra nûr

Hâsıl oldu kalbe envâ-ı sürûr

Ey Hüdayi olağör abd-i şekûr

*Hoş saâdet ehli etmiş Hak bizi*⁶³³

2.3.3.SÜLÛK- TARÎK

Kelime olarak yola girmek, yürümek, katılmak gibi anlamlara gelen sülûk, tasavvufta insanın kulluk yolunda yaptığı her türlü ibadet ve tavrı ifade eder. Tarîk ise yol anlamına gelir. Sülûk ve tarîk tasavvufî terminolojide benzer çağrışımlar uyandırır. Ancak sülûk kelimesinin kapsamı daha geniştir. Sülûk tarikatlar sonrası dönemde genellikle aynı anlama gelen seyr kavramı ile birlikte kullanılır.⁶³⁴ Seyr u sülûk, tasavvufî terbiye sürecine giren kimsenin geçirdiği aşamaları ifade eder. Tasavvuf ehline göre sülûk, Hakk’a vâsıl olma kabiliyeti kazanmak için ahlakı güzelleştirmektir. Cehâleten ilme, kötü ahlaktan güzel ahlaka, fânî varlıktan Hakk’ın varlığına yönelmektir.⁶³⁵

Divanlarda sülûk ve tarîk kelimeleri genellikle birbirine yakın anlamlarda kullanılır. Fakat sülûk kelimesine Üftade bir mısra da yer verirken Hüdayi dört

⁶²⁸ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 124- 130.

⁶²⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 106.

⁶³⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 91.

⁶³¹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

⁶³² Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 103.

⁶³³ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 147.

⁶³⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/969; Zemahşerî, *Esâsü’l Belâgat*, 1/470; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “slk”.

⁶³⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 317; Uludağ, *Tasavvufun Dili*, (177).

mısrada ele alır. Tarık kelimesine ise sadece Hüdayi Divanı'nda rastlanır. Hüdayi'nin divanında bu iki kavram genel olarak eş anlam ifade eder. Ancak bazen farklı manalar da içerir. Sülûk ile nefsin terbiye etmek için kâmil bir mürşidin gözetimdeki manevi tedrisât; tarık ile de gidilen, takip edilen, terbiye olunan yol gibi anlamlar kast edilir.⁶³⁶ Hakk'a vâsıl olmak için çıkılan yolculukta yolcuya nasihatler içeren şiirlerde şairler Hakk'a niyazda bulunur, nefsin muhasebe eder. Nitekim Hüdayi, nefse uymayıp sülûk ehli olmayı şu şekilde tavsiye ederek muhasebede bulunur;

Râh-ı salâha gidip

Sulh u sülûk ehli ol

Nefse uyup herkese

*Hiddet ü şiddet neden*⁶³⁷

2.3.3.1.ŞERİAT, TARİKAT, HAKİKAT

Seyr u sülûk süreci genel hatlarıyla mutasavvıflar tarafından dörde ayrılır. Şeriat, tarikat, hakikat ve marifet şeklinde ifade edilen bu tasnif hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Şeriat; sözlükte, yol, su kanalı, su kaynağı gibi anlamlara gelir. Istılahta ise, peygamberler aracılığıyla Allah tarafından konulan zâhiri hükümlerdir.⁶³⁸ Tarikat; sözlükte, gidilecek yol, izlenen usûl manasında kullanılır. Tasavvufta, Allah'a ulaşmak isteyenlerin âdet, hâl ve davranışlarıdır.⁶³⁹ Hakikat; sözlükte, gerçek, mâhiyet, var olduğu kesin ve açıkca bilinen şeydir. Istılahta, zâhirin arkasındaki örtülü ve gizli mana, Hakk'ın tecellilerini temâşâ etmektir.⁶⁴⁰ Marifet ise; sözlükte, bilmek, tanımak demektir. Tasavvufta sûfilerin manevi ve ilahi halleri tadarak elde ettikleri bilgiyi ifade eder.⁶⁴¹ Şeriat, tarikat ve hakikat bir bütündür. Allah'a ibadet şeriat, O'nu talep etmek tarikat ve O'nu müşâhede etmek

⁶³⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 110.

⁶³⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 110.

⁶³⁸ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 132; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 732; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/1018; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 1/503; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 332; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 461.

⁶³⁹ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 146; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1133; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 343; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 473.

⁶⁴⁰ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 94; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/684; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 152; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 188.

⁶⁴¹ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 235; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1583; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 236; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 318.

hakikattir. Marifet ise bunun neticesinde her insanın kendi isti'dâdı derecesinde ulaştığı bilgidir.⁶⁴²

Tasavvufta dört kapı olarak ifade edilen şariat, tarikat, hakikat ve marifet kavramlarından marifet dışındaki üç kavram divanlarımızda açıkca zikredilir. Bu kavramlar şiirlerde genellikle bir arada kullanılır. Şeriatsız tarikat, tarikatsız hakikatın olamayacağının üzerinde durulur. Marifet kavramı ise açıkca geçmez.

Müellifler şariat, tarikat ve hakikat kavramları ile yolda dikkat edilmesi gerekenleri, yolun esaslarını dile getirir. Şariat ile amellere özen gösterilmesini, tarikat ile seyr ü sülûkteki esasları, hakikat ile de Hakk ve görünürdekilerin ardında kalan mana ifade edilir. Özellikle sâlikin zâhiri hâli ile bâtınî hâlinin bir olması gerektiğine, yolunda istikamet için bu üç mertebeyi layıkıyla taşımasının lüzûmuna değinilir.⁶⁴³ Hakk'ın emirlerinden, Rasûlullah'ın sünnetinden ayrılmamak tavsiye edilir.⁶⁴⁴

Üftade şariat kavramını sadece bir dizesinde Hz. Peygamber'in ibadetlerine düşkünlüğü için kullanır. Tarikat hâlinin icrası ve bu hâle sâdık olunmasını tarikat ile açıklarken tecellîye mahzar olup Hakk'ı temâşâ etmeyi hakikat ile açıklar.⁶⁴⁵ Hakk'a âşık ile tarikat yolunda sâdık olmayı şöyle dile getirir;

Gönülden olalım Allah'a âşık

Tarikatde olalım Hakk'a sâdık

Cemâlin görmeğe eyleye lâyık

*Hidâyet eyleye Allah u Rahman*⁶⁴⁶

Hüdayi şariat, tarikat ve hakikati bahr, nûr, atvâr, dürr, kenz, râh, sırr gibi kavramlarla tanımlar. En sık geçen bahr, kenz, sırr kelimelerini şariat ve hakikat için, dürr ve atvârı ise tarikat için kullanır. Mana olgunluğuna ulaşmak için kul

⁶⁴² Kuşeyrî, *er- Risâle*, 167 Hücvirî, *Keşfu'l- Mahcûb*, 304; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 308-317; Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 233- 242; Kaplan Üstüner, *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 139- 143.

⁶⁴³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 138

⁶⁴⁴ Üftade, *Divan*, 5.

⁶⁴⁵ Üftade, *Divan*, 5.

⁶⁴⁶ Üftade, *Divan*, 13.

zâhirinden başlayıp bâtınını süslemelidir. Şerî hükümlere sıkıca bağlanarak tarikat adab ve erkanını icrâ ederek hakikate vâsıl olabilir.⁶⁴⁷ Tarikat potasında nefsini eritip ehl-i hâl olur. Ehl-i hâl kimseler hakikat sırrına vâkıftır.⁶⁴⁸ Hakk Teâlâ yarattığı her insana bu sırrı ihsan etmiştir. İnsanda bu sırr, şevk ve muhabbet olarak görünür. Hakikat öyle yücedir ki ona zikrullah ile aşk eri sâdık kimseler ulaşır.⁶⁴⁹ Hüdayi'ye göre Hakk'a vâsıl olmak için şeriatı hazm edip tarikatda kâmil olmak gereklidir.

Zâhirin gütsün şerîat hâlini

Nefse icrâ et tarîkat hâlini

Bilmek istersen hakikat hâlini

*Hakk'a Hakk ile şühûd et ey gönül*⁶⁵⁰

2.3.3.2. TÂLİB, SÂLİK, VELÎ

Seyr u sülûk nefsi dünya kirinden arındırmak suretiyle basamak basamak kemale doğru ilerlemeyi ifade eder. Bu amacı gerçekleştirmek için tasavvufi terbiyeye başlamak isteyen kimseye tâlib, bu yola girene sâlik, yolun sonunda olana da müntehî denir.⁶⁵¹ Hakk'a vâsıl olmak için çıkılan yolda kul çeşitli mertebelerden geçer. Sûfiler ise bu mertebeleri çeşitli şekillerde izah eder. Divanlarda da geçen tâlib, sâlik, derviş, eren, velî kavramları sülûk ve tarîk ile ilişkilendirilir. Seyr u sülûk yolunun tarifi, şartları, gayesi, nihayeti müellifler tarafından açıklanır. Yolcuya dikkat etmesi gereken hususlarda ikazda bulunulur. Hakk'a vâsıl olmak için öncelikle bu yola girilmesinin önemi anlatılır.

Talip matlûbu bulmak ve murâda nail olmak isteyen kişidir.⁶⁵² Divanlarda da seyr u sülûke yeni giren manasında geçer. Müellifler tâlibe nasihat ederek yolculuğundaki serüveni anlatır. Üftade bu kavramı yola yeni giren mübtedî anlamında kullanır. Hüdayi de bu manada ele alır ancak genel olarak incelendiğinde onun şiirlerinde geçen tâlib kavramı dörde ayrılır. Bunlar tâlib-i

⁶⁴⁷ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

⁶⁴⁸ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 80.

⁶⁴⁹ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

⁶⁵⁰ Hüdayi, *Külliyyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 95.

⁶⁵¹ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/969; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 1/470; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, "slk".

⁶⁵² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 342; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 472.

fânî, tâlib-i mübtedî, tâlib-i sâdık, tâlib-i dîdâr şeklinde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma mertebe olarak da anlaşılabilir. Tâlib-i fânî, nefis ve şeytanın oyunlarına aldanıp fânî olana tâlib olan kimseyi; tâlib-i mübtedî, seyr u sülûka yeni giren yolcu; tâlib-i sâdık, tâlib olduğu yola sadakatle devam eden kişiyi, tâlib-i dîdâr ise Hakk'ın cemâlini görmek, Mevlâ'ya vâsıl olmak isteyen ifade eder.

Üftade'ye göre tâlip manevi kuvvetini zikirden alır. Tevhid deryasına daldığında nice güzellikler tâlibe nasip olur.⁶⁵³ Hüdayi ise fânî dünyaya tâlib olmamak için niyazda bulunur.⁶⁵⁴ Yola yeni giren tâlibi vahdet iline davet eder ve buraya gitmesi için yolda sâdık olması gerektiğini vurgular.⁶⁵⁵ Gafletten sadakati ve ihlası ile uyanan tâlib, Hakk'ın cemâlini görmek için çalışmalıdır.⁶⁵⁶

Şol tâlib-i sâdıkda kim hubb-i Hudâ gâlib olur

*Ol vâsıl Hazret olup mansıb ana tâlib olur*⁶⁵⁷

Süluk eden anlamına gelen salık müritle vâsıl arasındaki mertebededir. Sûfiler makamları ilmiyle değil, ameliyle geçenlere sâlik derler.⁶⁵⁸ Mana olgunluğunu elde etmek için yola çıkan sâlik, henüz mârifet makamına erişmemiş kimsedir.⁶⁵⁹ Sâlik kavramını her iki müellifimiz de kullanır. Yola giren kimsenin yapması gerekenler, yolda karşılaşacağı engeller, yolun sonundaki güzellikler açıklanır. Fakat Hüdayi, Üftade'den farklı olarak sâlike genellikle nidâ eder, nasihatlerde bulunur.

Üftade sâlikin Hakk'ı görebilmesi için menzillerden geçip tevhide ermesi gerektiğini söyler.⁶⁶⁰ Hüdayi'ye göre ise sâlik, yolculuğunda aşkı azık edinmelidir. Nitekim sâlik âşık olursa her şeyin geçici olduğunu bâkî olanın sadece Hakk olduğunu idrak eder.⁶⁶¹ Sâlik hevâdan ve tûl-i emelden arınmış, dünyalık tartışmalardan uzaklaşmış ve özellikle Efendimiz Aleyhisselam'ın

⁶⁵³ Üftade, *Divan*, 4.

⁶⁵⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 56.

⁶⁵⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

⁶⁵⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 79.

⁶⁵⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 162.

⁶⁵⁸ Kâşânî, *Letâîfu'l-A'lâm Fî İşarâtı Ehl-i İlâm*, 289.

⁶⁵⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 306; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 416.

⁶⁶⁰ Üftade, *Divan*, 7.

⁶⁶¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 134.

sünnetiyle amel edip sevgisiyle cûşa gelmiş olması gerekir.⁶⁶² Mârifet mektebinden okuyup yolunda sâdik olursa sırr-ı hakîkiye vâsıl olacağı da sâlike müjdelendir.⁶⁶³ Aziz Mahmud Hüdayi sâlike bu yolun bir engelini de kısaca şöyle açıklar;

Lâzım olan sâlike yoklukdurur

*Mânî' olan Hazret'e çoklukdurur*⁶⁶⁴

Farsça kökenli bir kelime olan derviş; fakir, sözlükte yoksul, dilenci anlamlarında kullanılır. Istılâhî olarak ise bir şeyhin biatı ve terbiyesi altında bulunan kimseye denir.⁶⁶⁵ Derviş kelimesi zâhid ve sufiyi ifade etmek için Arapça'daki fakir kelimesinin yerini almış ve zamanla muhtevâsı genişlemiştir. Dervişlik hem yoksulluk ve gönül zenginliğini hem de her yönüyle Allah'a muhtaç olmaya karşılık gelir.⁶⁶⁶ Derviş kavramı, incelenen divanlarımızda sıkça kullanılır. Sûfiyâne hayat yaşıyan kişiyi kast ederek kullanılan bu kelime ile yolcuya nasihat edilir. Üftade genellikle dervişin vasıflarından bahsederken Hüdayi ise dervişe nasihatte bulunur.

Üftade'ye göre dervişin en önemli meşgûliyeti zikirdir. Zikir dervişin izzeti, kuvveti, sermâyesi, rehberidir.⁶⁶⁷ Derviş bu yola girdiğinde tarifsiz lezzetler yaşar. Dervişlik gönle safâ veren bir sultanlıktır. Derviş hırka ve tâc giyer, ayağında na'lin ile cennete tâlib olur.⁶⁶⁸ Hüdayi ise derviş olan kimsenin gönlüne asla kibrin giremeyeceğini belirtir.⁶⁶⁹ Derviş fâniyi bâkî olana tebdîl ederek sabah akşam Hakk'a vâsıl olmak için çalışır.⁶⁷⁰ Üftade Divanı'nda bu hâli şöyle açıklar;

Derviş olan giyer hırka tâc ile

Bahsim yokdur kimse ile öc ile

Gel derviş ol demem sana güc ile

⁶⁶² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 73.

⁶⁶³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 148.

⁶⁶⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 160.

⁶⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 103; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 124.

⁶⁶⁶ Tahsin Yazıcı, "Derviş," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 188.

⁶⁶⁷ Üftade, *Divan*, 4.

⁶⁶⁸ Üftade, *Divan*, 32.

⁶⁶⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 73.

⁶⁷⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 114.

*Dervişlik ne güzel sultanlık imiş*⁶⁷¹

Türkçe'deki *er* kökünden türeyen eren tasavvufta; Allah'ın dostluğunu ulaşılmış, insanlara yol gösterecek, faziletli, fedakar, cömert kimse demektir.⁶⁷² Eren kavramı incelediğimiz divanlarda da yerini alır. Nitekim müelliflerimiz Hakk'a vâsıl olmuş mürşidi eren ile ifade ederler. Üftade, hakikate tâlib olup Hakk'a varan kimseye eren der.⁶⁷³ Ona göre erenler Dost ilinin serveri, tâliblerin rehberidir. Dâim zikrederek bu mertebeye ulaşırlar.⁶⁷⁴ Hüdayi'ye göre ise erenler Hakk'a tevhid ile erer. Tevhid her derde derman, cümle müşkile âsân, bilmediklerini bildirendir. Erenler âleme ibret nazarıyla bakarak fâni âlemden sıyrılır ve bâkî hayat için hazırlık yapar.⁶⁷⁵

Sözlükte koruyan, yardım eden manalarına gelen velî; sürekli Allah'a itaâtte bulunan, isyan ve şehvetlerden uzak duran, Allah dostu anlamındadır.⁶⁷⁶ Divanlarda veli kelimesi genellikle nebî kelimesi ile birlikte kullanılır. Şiirlerde nebî ve velîye hürmete hürmetin gerekliliğine değinilir. Onların yolunu takip etmenin ve onları sevmenin önemi hakkında nasihat edilir. Hüdayi kısaca velînin özelliklerine de değinir. Ona göre velî kimse cümle ef'âl ü sıfattan geçip affın nûrana ulaşmış hiçliği tatmış Hakk tarafından nimetlendirilen kimsedir.⁶⁷⁷ Rasûl-i Ekrem nûr-i a'zâm; Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de dört envâr yani dört velîdir.⁶⁷⁸

2.3.4.ZİKİR

Kelime olarak; “anmak, hatırlamak, yâd etmek” anlamlarına gelen zikir, terim olarak, “Allah'ı anmak ve hatırlamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtulmak” manasında kullanılır. Zikir dil, kalp veya her ikisi ile çeşitli şekillerde yapılır. Ya unutulmuş bir şeyi hatırlama ya da hatırdaki olanı muhafaza etmek

⁶⁷¹ Üftade, *Divan*, 22.

⁶⁷² Süleyman Uludağ, “Erenler,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 294.

⁶⁷³ Üftade, *Divan*, 13.

⁶⁷⁴ Üftade, *Divan*, 18.

⁶⁷⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 51.

⁶⁷⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “vly”; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 379; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 523.

⁶⁷⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57.

⁶⁷⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 155.

şeklinde olur.⁶⁷⁹ Zikir, Allah kelimesini veya *lâilahe illâllah* cümlesini söyleyerek ve tekrarlayarak tarikat ehlinin belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep ile hergün düzenli olarak yaptıkları ibadettir. Zikrin hakikati, zikredilenden (Allah'tan) başkasını unutmaktır. Bu yüzden zikir kendinden geçip Hakk'ı buluş halidir.⁶⁸⁰

Seyr u sülûkte mühim yeri olan zikr kavramına müellifler divanlarında çok defa atıfta bulunur. Genel olarak nasihat ve niyaz üslûbu ile bu kavram açıklanır. Zikrin mâhiyeti, gerekliliği, önemi şiirlerde açıkça belirtilir. Zikrin özelliklerinin detaylı şekilde anlatıldığı eserlerde tevhid teması gözlemlenir. Kesretten vahdete gidilen seyr ü sülûk yolunda Hakk'ı daim anmak gereklidir. Fakat bu anış dilde kalmayıp kalbe sirâyet etmeli, sâlik her an Hak ile birlikte olmalıdır. Bu birliktelik şuûrunun neticesinde Allah da kulunu zikredeceği müjdesini verir.⁶⁸¹ Her iki şairimiz de Hakk'ın cemâlini seyr etme niyazında bulunur.⁶⁸²

Divanlarda vird kavramı da zikir ile ilişkilendirilir. Vird; Allah'a yakınlaşmak için belli zaman ve belli miktarda yapılan ibadet, dua ve zikirdir.⁶⁸³ Sûfî büyüklerinin hazırladığı hususi dualarını ifade eder. Tarikata mensup olanların mutlak surette virdi olmalıdır.⁶⁸⁴ Müellifler de zikrin daimi olması için sâlike, verilen vazifelerini dikkatle yerine getirmesinin önemini bu kavramla anlatır. Nitekim Hüdayi şu mısraları söylemiştir;

*Sûret-i bî- ma'nîden pâk eyleyip dil deyrini
Halvet ü celvetde zikrullahı et vird-i zebân*⁶⁸⁵

Üftade zikr kavramı ile sâlik için nasihatlerde bulunur. Sâlikin zikr ile ulaşacağı mertebeleri ve kendisinde hâsıl olacak değişimleri dile getirir. Böylece dervişleri de teşvik etmiş olur. Ona göre zikr, Hakk'a giden bir basamaktır. Dost yolunda âriflerin menzil kat' etmek için en kuvvetli sığınağıdır.⁶⁸⁶ Samimiyetle

⁶⁷⁹ Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 396; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/825; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 1/314; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “zikr”; Kelâbâzî, *et- Ta'arruf*, 74; Kuşeyrî, *er- Risâle*, 382; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 546.

⁶⁸⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 393.

⁶⁸¹ el- Bakara 2/ 152.

⁶⁸² Üftade, *Divan*, 7, 14; Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129.

⁶⁸³ Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 2/327; Râgıb el-İsfahânî, *el- Müfredât*, “vrd”.

⁶⁸⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 381- 382; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 527.

⁶⁸⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 156.

⁶⁸⁶ Üftade, *Divan*, 21.

zıkr etmek sâdık kulların da derdine dermandır.⁶⁸⁷ Zıkr ka'r-ı kalbe yani kalbin derinliklerine ulaştığında ise sâlikin varlığı mahv olur, hakikat keşf olur, sırra vâsıl olur. Dervişlerin yegâne sermâyesi ve rehberi zikirdir. Derviş, zıkr sayesinde mâsivâdan yüz çevirir ve gönül gözü açılır. Dost cemâlini görmeğe kâbil olur.⁶⁸⁸

Zâkirin kalbi zıkr ile cilâlanır⁶⁸⁹ ve Hak aşkı zâhir hâle gelir. Âşıkların vasfı olan zıkr-i daim ile tevhid kalbte yerleşir.⁶⁹⁰ Allah'ı sevenler zikrederek Hakk'ın rahmetine erişip cennette kevser suyundan içerler.⁶⁹¹ Bu yolda sâdık olmak için canından geçilmesi gerekir. Sâlik fenâ makamından kurtulup bekâyâ zıkr ile ulaşır.

Cânımıza zıkrın ilever hayat-ı câvidân

*Kim fenâdan kurtulup zıkrinle bulsun bekâ*⁶⁹²

Hüdayi de bu kavramı nasihat ve niyaz üslûbu ile açıklar. Sâlikin Hakk'a vâsıl olması için zıkr sarılmasını tavsiye eder. Zıkr u tevhid, zıkr i Hudâ, zıkr u tesbîh, zıkr ü tehlîl gibi tamlamalarla zıkrî niteler. Özellikle tevhid konusuna vurgu yapar. Ona göre zıkr, amellerin en büyüğüdür. Âkil kimseler, Hak yolundaki mücahidler ve âşıklar bu amele râğbet eder. Zâkir, zıkr ile önce mâsivâdan el çeker.⁶⁹³ Zıkr devam ettikçe kalbinde mahabbet hakim olur. Hakk'ın zıkr edildiği yerde şeytan eğlenmez.⁶⁹⁴ Derviş fikrini ve zıkrını bir edip cân u dilden zikretmelidir. Kalb ve dilin birlikte zıkr etmesi de mühimdir.⁶⁹⁵

Dilin zıkr eyler Allah'ı niçün kalbün gâfil

*Hudâ her yerde hazırken nedendir arada hâil*⁶⁹⁶

Hüdayi ihlas ile zıkr etmenin önemine işaret eder ve dâimî zıkrî de divanında sıkca kullanır. Ona göre Zıkr-i dâimî sadra inşirah, kalbe safâ, ruha şifa verir.⁶⁹⁷ Kalpte oluşan zıkr muhabbetinin ardından sürekli hâle gelen zıkr ile mâsivâ def olur.⁶⁹⁸ Nefisteki hevâ kalkar, gaflet izâle olur. Zıkrullah ile perde

⁶⁸⁷ Üftade, *Divan*, 29.

⁶⁸⁸ Üftade, *Divan*, 29.

⁶⁸⁹ Üftade, *Divan*, 28.

⁶⁹⁰ Üftade, *Divan*, 31.

⁶⁹¹ Üftade, *Divan*, 29.

⁶⁹² Üftade, *Divan*, 28.

⁶⁹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

⁶⁹⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 79.

⁶⁹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 110.

⁶⁹⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 94.

⁶⁹⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 58.

⁶⁹⁸ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 148.

açılır, dil çözülür, gönül inşa edilir, kurbiyyet kazanılır. Kul mesrûr olur, keder ve elem gider.⁶⁹⁹ Allah'ı zikrederek kulun imanının tasdîki artar, tahkîk ile irfâna ulaşır. Kesretteki vahdet, bâki sâadet ve sırr-ı hakikat yine zikrullah ile bulunur.⁷⁰⁰ Zâkir bâkî nimetlerle lutflandırılır ve vahdet diyarına göç eder. Bu diyarın en önemli zikri de kelime-i tevhiddir. Hüdayi'ye göre ise kelime-i tevhid zikri en hayırlı zikirdir.⁷⁰¹

2.3.5.VUSLAT

Vuslat; sözlükte ulaşmak, erişmek, ermek gibi anlamlara gelir. Istılahta kulun seyr u sülûk neticesinde asıl gâyesi olan Hakk'a ulaşmasını ve Hak ile birliktekiğini ifade eder.⁷⁰² Seyr u sülûkte bir makam olan vuslat divanlarda geniş yer bulur. Üftâde ve Hüdayi vuslat ile sâlike nasihat ederek Hakk'a niyaz eder. Yalın bir uslûbla kullanılan kelime, tevhid konusu üzerine bina edilir. Her iki divanda da vuslat kavramı ile aşk, firkat ve vahdet kavramları da zikredilir. Şairlere göre, seyr u sülûkun maksadı vuslattır. Yolcu visal niyetiyle başladığı bu yolculukta menziller kat ederek Hakk'a vâsıl olur. Yolun azığı aşk, ateşi firkat, nihayeti vahdettir. Hakk'dan ayrı geçirilen her an, ateşe düşmek gibidir. Bu sebeple tez vakitte vuslata nail olmak gereklidir.⁷⁰³ Fakat vuslat Hakk'ın bir ihsanıdır.⁷⁰⁴

Üftade'ye göre yolcu, bezm-i elestten âlem-i cisme gönderilerek firkate düşer. Hâl-i ednâda Mevla'dan ayrı yaşar. Hakk'ın rızasını, cemâlinin ziyâsını bulup nûra gark olarak esmâ-i hüsnâdan geçerek vahdet iline ulaşır.⁷⁰⁵ Fikri ve zikrinin birlendiği bu mertebede Hakk'ın ihsanı ile sırr-ı Sübhân'a vâkıf olur.⁷⁰⁶ Firkatten vahdete giden bu yolda derman secdeyi dâim kılmaktır. Yolcu bir âşık ise vuslattan başka dermanı yoktur. Sâlik varlık perdesini kaldırarak vuslatı âşikâr etmelidir.⁷⁰⁷

Yokdur kendüzünü komaz vücûdundan nişân

⁶⁹⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 129.

⁷⁰⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 130.

⁷⁰¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

⁷⁰² Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 273; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1793; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1068.

⁷⁰³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 82.

⁷⁰⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 76.

⁷⁰⁵ Üftade, *Divan*, 12.

⁷⁰⁶ Üftade, *Divan*, 12.

⁷⁰⁷ Üftade, *Divan*, 28.

*Zirâ varlık perde olur vuslat olmaz âşikâr*⁷⁰⁸

Hüdayi'ye göre ise tâliblere kuvvet, âşıklara kurbet, sâdıklara vuslat gerekir.⁷⁰⁹ Vuslat için öncelikle Hakk'a itaat ederek kulluğa dikkat edilmelidir. Zira vuslat kapısı bu iki husus ile açılır.⁷¹⁰ Gafletten uyanıp masivadan yüz çevirerek varlığını zâil etmeye başladığında vuslatı talep etmiş olur.⁷¹¹ Bu talepte sadakat mühimdir. Yolcu bulunduğu makama bakmadan daima gayret hâlinde olmalıdır. Hayrete de düşse, firkat sahrasında da kalsa, sûrete takılsa da Hakk'a vâsıl olmak için hep sa'y etmesi onu nihayete ulaştırır. Gâye ise vahdettir.⁷¹²

Tevhîd ile îmânım kâmil ola

Firkat gidip cem'iyetin hâsıl ola

Sırrım vahdet iline vâsıl ola

*Ara yerden ayrılığı sürem mi*⁷¹³

Tevhid Hakk'ın kula verdiği nimetlerdendir.⁷¹⁴ Bu nimete gark olan yolcu vuslata doğru giderken şeriatı hazmederek tarikatta kâmil hâle gelir.⁷¹⁵ Celâl ve cemâli geçtiğinde nûr-i zâta ulaşır.⁷¹⁶ Bu nûr ile kalp de safâ bulur. Hüdayi'ye göre bu yolculukta yolcunun yoldaşı Hakk'tır. Hakk'a vâsıl olmak için yine Hakk ile birlikte olmak elzemdir.⁷¹⁷

2.3.6.İRŞÂD- HİDAYET- TEVFİK

Rehberlik etmeye ve doğru yolu göstermeye irşad, Hak yolu gösterene mürşid denir.⁷¹⁸ Hidayet; iki cihanda da mutluluğa ulaştıran yolu göstermektir. Kur'an'da hidayet in ilahi kaynaklı olduğu beyan edilir.⁷¹⁹ Tevfik ise Allah'ın kulun fiilini rızasına uygun kılması, kula rızasına uygun işler yapmayı nasip

⁷⁰⁸ Üftade, *Divan*, 28.

⁷⁰⁹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 56.

⁷¹⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 99.

⁷¹¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 145.

⁷¹² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 131.

⁷¹³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 142.

⁷¹⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 100.

⁷¹⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 94.

⁷¹⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 75.

⁷¹⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 143.

⁷¹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 245.

⁷¹⁹ el- Bakara, 3/120; Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 277; Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1737.

etmesidir.⁷²⁰ Kul, mürşidin rehberliği Allah'ın hidayeti ile yola girer ve Hakk'ın tevfiği neticesinde gâyesine ulaşır. Sûfiler özellikle bu üç kavramı sıkça kullanır.

Sâlikin yolculuğundaki önemli kavramlardan olan irşâd, hidayet ve tevfik incelenen divanlarda da geçer. Bu üç kavram ile yolcuya nasihat ve Hakk'a niyaz vardır. Müellifler hidayet kavramını terim anlamı ile ele alır. Üftade irşad kavramıyla ilgili, Hakk'ın kulu irşâdından bahsederken Hüdayi hem Hakk'ın kulu irşâdı hem de nebilerin halkı irşâdını anlatır. Tevfik kavramı ise sadece Hüdayi Divanı'nda yer alır. Ayrıca Hüdayi hidayet ile inayet kelimesini de Hakk'tan gelen yardım manasında dile getirir. Bu kavramları birbirine yakın anlamlarda kullanır.

Üftade'ye göre gönül kapısı ten toprak olmadan açılmalıdır. Sülûk edenler varlıklarını mahv edip bu kapıdan Hakk'ın hidayeti ile girerler. Erenler, Hakk'a gönül verenler, hakikate varanlar hidayete nâil olanlardır. Bu yolda ehl-i irfan kılavuzdur. Hakk'a sadaketle gece gündüz zâr u efgân ederek gönülden Allah'a âşık olduğunda Allah sâlike hidayet eder ve cemâlini görmeye layık olacağı bir mertebeye ulaştırır. Sâlik Hakk'ın tecellî etmesiyle de bekâ bulur. Firkatlerden vuslata râzı olunan bir kul olarak Hakk'dan nasip alır.⁷²¹

Hüdayi aşkın, sırât-ı müstâkimin, vuslatın, cemâlin sebebinin Hakk'ın kulunu irşâd etmesi olduğunu ifade eder.⁷²² Bu yolda hidayete ulaşmak için kulun rehberine ihtiyacı vardır. Nebiler ise kullara yol göstericidir. Halkı Hakk'a davet ederek irşâd ederler.⁷²³ Bununla birlikte kul, verilen nasihatleri uygulamadığı sürece hidayet bulması mümkün değildir.⁷²⁴ Ayrıca Mevla hidayet etmezse çâre de yoktur. Bu derde derman ise Fahr-i Cihân Efendimiz'e tâbi olmaktır. Kul her dâim Hakk'ın irşad, hidayet, inayet ve tevfikine muhtaçtır. Yolculuk esnasında hidayete nâil olan kula Hakk tevîfini refik eder ve yolun kapıları ona açılır.⁷²⁵

⁷²⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 358; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 494.

⁷²¹ Üftade, *Divan*, 13- 14.

⁷²² Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 54, 75, 100.

⁷²³ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 57.

⁷²⁴ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 64.

⁷²⁵ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 66.

Vuslat ihsanıyla Allah'tan sırât-ı müstakîm niyâzında bulunur. Nitekim Hakk kulunun her hâline vâkıftır.⁷²⁶

Râh-ı hidâyetden sapıp

Çâh-ı dalâle düşme kim

Serrâda vü darrâda Hak

*Her hâline âgâhtır*⁷²⁷

2.3.7.EDEB

Edeb sözlükte, terbiye, incelik, nezaket gibi anlamlara gelir. Tasavvufta ise hatanın her çeşidinden sakınmayı ifade eder. Tasavvuf ilmi baştan sona edebten ibarettir. Edeb kişide var olan bir melekedir ve kötü hallerden onu vazgeçirir. Mutasavvıflar edebi; şeriatın edebi, hizmetin edebi ve Hakk'ın edebi şeklinde kısımlara ayırırlar. Şeriatın edebi, şeriata tam anlamıyla riâyet etmektir. Hizmetin edebi, hizmette ileri gidip kendini görmemektir. Hakk'ın edebi, Allah'a ve kendini ait olan edebi bilmektir.⁷²⁸

Üftade ve Hüdayi edebi terim anlamıyla kullanır ve Hakk yolunda edebın önemine değinir. Her iki müellif de vuslata nâil olup Hak cemâlini görmek için edebe riayet edilmesi gerektiğini yalın bir diller sâlike anlatır. Üftade'ye göre dost cemâli görmek isteyen edeb gözetmelidir. Hak yolunda cânını verip ölmeden önce ölmelidir.

Her kim ölmezden öniden öldü ise tâ edeb

*Oldurur Hak yoluna cânın verip kurban olan*⁷²⁹

Hüdayi bu kavrama Üftade'ye nazaran daha çok yer verir. Ona göre edeb yolunu bilmek isteyen kimsenin erkânı bilmesi gerektiği gibi Hakk'ı bilmek isteyen de insanı bilmesi gerekir. Hakk'a layık kul olmak edebten geçer.⁷³⁰ Kibri, kini ve hasedi sebebiyle utanmayan kişi bencildir ve onu bu huylardan

⁷²⁶ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 78.

⁷²⁷ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 152.

⁷²⁸ Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, 14; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/128; Zemahşerî, *Esâsü'l Belâgat*, 22; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 116; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 139.

⁷²⁹ Üftade, *Divan*, 15.

⁷³⁰ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 90.

döndürecek olan yine edebtir. Rızâullah yolunda şeytana aldanmamak, hevâyâ kapılmamak, mâsivâdan geçmek, sırât-ı müstakim üzere yol almak için edeb yolu tutulmalıdır. Edeb yolu enbiyanın yoludur. Bu yolu bulmak ise bir bilene sormakladır.⁷³¹

⁷³¹ Hüdayi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdayi*, 126.

SONUÇ

Mutasavvıfların Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren siyasi, askeri ve ictimâî açıdan çeşitli tesirleri olmuştur. Yeni kurulan medreselere devrin en önemli sûfileri müderris olarak tayin edilmiş böylece halk arasında da pek çok tarikatların yayılmasının yolu açılmıştır. 15. yüzyıla gelindiğinde ise Hacı Bayram-ı Velî ve halifeleri Akşemseddin, Bıçakçı Ömer Dede, Akbıyık Meczub asrın en meşhur sûfileri haline gelmiştir. Bu asrın ikinci yarısından itibaren Bayramiyye tarikatı, Şemsiyye, Melâmiyye, Celvetiyye olarak ayrılmış ve bu şekilde genişlemeye devam etmiştir. Devletin en parlak dönemlerinin yaşandığı bir zamanda dünyaya gelen Üftâde, Akbıyık Meczub'un müridi Hızır Dede'ye intisab ederek seyr u sülûküne başlamıştır. Ardından Aziz Mahmud Hüdayi gibi devrine damga vuran önemli bir sûfiye mürşidlik etmiştir.

Üftâde ve Hüdayi gerek manevi halleriyle gerek dönemlerindeki etkileri ve eserleriyle tesirleri günümüze kadar devam etmiştir. Onların manevi hal ve görüşlerini aktardığı eserlerinin çevirileri yapılmış ve çeşitli vesilelerle neşredilmiştir. Müelliflerin üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde her ikisinin de divanlarının olması dikkat çekmiştir. Bu dikkat ile başlayan araştırmada şiirler irdelenmiş, kavramlar çıkarılmıştır. Kullanılan kavramlar tasavvufî açıdan tasnif edilmiştir. İki divanda da geçen ortak kelimeler tespit edilerek müelliflerin kavramlar hakkındaki görüş ve tutumları ele alınmıştır.

Tezin giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi ele alınmıştır. Üftâde ve Hüdayi'nin yaşadığı dönemin özellikleri ve tasavvufî hayat ile müelliflerin divanları ile ilgili yapılan çalışmalar anlatılmıştır. Bu bölümde çalışılan konunun önemi ve kapsamı işlenmiştir. Nitekim tasavvuf tarihinde mühim yeri olan müelliflerin, yetiştikleri ortam genel bir çerçeve ile resmedilmiştir. Birinci bölümde, Üftâde ve Hüdayi'nin hayatı, ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyeti, eserleri ile Celvetiyye tarikatı kısaca incelenmiştir. Şiirlerin mukayesesinden önce bu bölümde müelliflerin hayatları konu alınarak fikir dünyaları ve tasavvufî birikimleri açıklanmıştır. Böylece tezin ana konusu için bir zemin oluşmuştur.

İkinci bölümde ise Üftâde ve Hüdayi'nin şiirleri tasavvufî açıdan mukayese edilmiştir. Mukayese denildiğinde ilk olarak ayrıştıkları noktalar anlaşılrsa da benzer yönlerine de değinilmiştir. İncelenen dizelerde öncelikle

müelliflerin kavram hakkındaki ortak görüşlerine yer verilmiş ve kavramların hangi manada kullanıldıkları açıklanmıştır. Ardından her iki şâirinde kavram ile ilgili görüşleri tek tek ele alınmıştır. Şiirlerde kelimelerin kullanıldığı manalar, kavramları tanımlayan tamlamalar, özel isimler tespit edilmiştir.

Tezin ana konusunu oluşturan bu bölümde kavramlar üç başlıkta ele alınmıştır. Varlık ve bilgiye dair kavramlarda vücud, vahdet- kesret, irfan/ mârifet, tecellî, keşf, zevk, nur ve zâhir- bâtın kelimeleri incelenmiştir. Vahdet- kesret başlığın âlem/ dünya ve mâsivâ açıklanmıştır. Üftâde ve Hüdayi şiirlerinde tevhid konusuna fazlaca yer vermiştir. Şiirlerdeki hakim tema Allah'ın varlığı, birliği, tekliği, kudreti, âlemin yaratılışı gibi konularla anlatılmıştır. Özellikle vahdet-i vücûd anlayışıyla yazılan şiirler gözlemlenmiştir. Hal ve makamla ilgili kavramlarda muhabbet, fenâ- bekâ, ihsan, sabır, şükür/ hamd, sıdk, hayret, mahv açıklanmıştır. Muhabbet kelimesinin alt başlığında aşk- âşık- mâşuk, gül- bülbül, cân- cânan, dost, pervâne ve şevk incelenmiştir. Müellifler sâliki yaşayacağı hal ve makamlar için şiirlerinde bilgilendirmiştir. Özellikle bu başlıkta nasihat ve niyaz üslûbu kullanılmıştır. Okuyucuya bu yol hakkında da bilgi verilmiştir. Seyr u sülûk ile ilgili kavramlarda nefis, kalp- gönül, sülûk- tarîk, zikir, vuslat, irşad- hidayet, edeb kelimeleri incelenmiştir. Nefs başlığında gaflet ve hevâ, kalp- gönül başlığında sır- ruh, sülûk- tarîk başlığında şeriat- tarikat- hakikat ve tâlib- sâlik- veli içerikli şiirler işlenmiştir. Bu başlıkta seyr u sülûkteki hakikatler anlatılmıştır. Müellifler dizelerinde seyr u sülûkun gerekliliğine vurgu yaparak seyr u sülûk hakkında bilgi vermiştir.

Divanlardaki farklılıklara gelindiğinde ise Hüdayi Divanı'nın, Üftâde Divanı'na göre daha hacimli bir yapısının olduğu anlaşılmıştır. Bazı kavramlar incelenirken bu hacim farkı zorluk oluşturmuştur. Fakat Üftâde'nin derin manalar içeren üslûbu hacim konusundaki bu farkı kapatmıştır. Üftâde genellikle hece vezni tercih etmiş, sade ve yalın üslûbuyla Yunus Emre tarzını benimsediği gözlemlenmiştir. Şiirlerinde nasihat ve niyaz üslûbu ağırlıktadır ve seyr u sülûk sürecine, bu süreçteki engellere, yapılması gerekenlere değinmiştir. Bu yolculuğun neticesinde sâlike Hakk'a vâsıl olup cemâlini seyr edileceği müjdesini vermiştir. Üftâde'nin Allah'ın cemâlini görme isteği oldukça fazladır ve aslî vatan düşüncesini sıkca vurgulamıştır. Gül- bülbül metaforlarına da şiirlerinde yer vermiştir.

Hüdayi ise hece ve aruz vezni kullanmıştır. Divanındaki ilmî derinlik hem Arapça ve Farsça şiirler kaleme almasından hem de aruz veznini Üftâde'ye göre daha fazla kullanmasından anlaşılmıştır. Böylece Hüdayi hitap ettiği kitlenin özelliklerini de anlatmıştır. Şiirlerini Üftâde'den farklı olarak tevhid konusu üzerine inşa etmiştir. İncelenen kavramlarda bu fark oldukça dikkat çekmiştir. Nitekim Allah'ın varlığı, birliği, tecellileri ve lutfu sıkça vurgulanmıştır. Hüdayi'nin şiirlerinde vahdet-i vücûd anlayışının izleri de gözlemlenmiştir. Gül-bülbül metaforunun yanında Leyla- Mecnun tamlaması mısralarda yerini almıştır.

Netice itibariyle çalışmada müelliflerin şeyh- mürid ilişkisindeki çerçeve genişletilmiştir. Çağdaş olan iki sûfinin divanları incelenmesinin yanında şeyh- mürid olan iki Celvetiyye mürşidinin divanları mukayese edilmiştir. Tasavvufî görüşleri birde kaleme aldıkları divanları kapsamında ortaya koyulmuştur.

Tasavvufu şiir vâsıtasıyla halka anlatan tekke edebiyatında şairlerin çoğu halkın anlamakta zorlanacağı ifade ve görüşlere yer vermekten çekinmiştir. Sûfiler fikirlerini şeriat hassasiyetiyle ifade etmiştir. Çeşitli ayet ve hadisler de şiirlerde açıklanmıştır. Bu araştırma ile tekke edebiyatının temsilcileri arasında olan Üftâde ve Hüdayi, divanlarında görüşlerini anlatmak için edebiyatı bir vasıta olarak kullanmıştır. Müellifler edebî bir üslûpla tasavvufî hayata dizelerinde yer vermiştir.

Şiirlerde sanat estetiğinden çok manaya özen gösterilmiştir. Bu mana derinliği Üftâde Divan'ındaki şiirlerde daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Hüdayi Divan'ında ise mana derinliği ile bazı şekilsel özellikler kullanılmıştır. Hüdayi'nin ilim tahsili ve çeşitli vazifelerinden sonra seyr u sülûke başlamış olmasının tesirleri şiirlerinde gözlemlenmiştir. Bu tesirlere Hüdayi'nin fikir dünyasında da rastlanmıştır. Hüdayi divanında tevhid düşüncesine yer vermiştir. Hüdayi, Allah'ın varlığı ve birliğinin yanında O'na muhabbet ve vâsıl olma konusunu Üftâde Divanı'na göre çok daha ön plana almıştır. Üftâde ise divanında tevhid konusu ile tarikat âdâbına, sâlikin seyr u sülûküne ve bu yolun nihayetini ele almıştır.

Her iki müellif de nasihat üslûbuyla yazdıkları şiirlerinde kimi zaman da nefsî muhasebede bulunmuştur. Dizeyi kaleme aldıkları esnada içinde bulundukları hal ve makamlar da bu vesile ile anlaşılmıştır. Hüdayi'nin mısralarında sülûku boyunca yaşadıkları anlaşılmıştır. Sâlike bu yol hakkında

nasihatleri gözlemlenmiştir. Üftâde Divanı'nda ise bir mürşidin müridine tavsiyeleri yer bulmuştur.

Hâsılı çalışmada Üftâde ve Hüdayi divanlarının hem benzerlikleri hem farklılıkları mukayese edilmiş, şeyh- mürid, hoca- talebe gibi birlikteliklere sahip kimselerin eserlerinin tasavvufî açıdan değerlendirilmesine misal olması ve çalışma ile alanda bu minvalde yapılacak araştırmalara kaynaklık etmesi hedeflenmiştir.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

Akgündüz, Murat. “Mevlevilik ve Osmanlı Padişahları”. *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri-II* (Ekim 2007), 347-352.
http://isamveri.org/pdfdrg/D190044/2007_2/2007_AKGUNDUZM.pdf

Aşkar, Mustafa. “Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye’nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 535- 563.
http://isamveri.org/pdfdrg/D00001/1999_C39/1999_c39_ASKARM.pdf

Aydın, İbrahim Hakkı. “Kenz-i Mahfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/ 258-259. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Azamat, Nihat. “Üftâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/282- 283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Aziz Mahmud Hüdayî. *Aziz Mahmud Hüdayî Divanı*. thk. Hasan Kamil Yılmaz. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2016.

Aziz Mahmud Hüdayî. *Külliyyât-ı Hazreti Hüdayî*. nşr. Mehmet Gülşen Efendi. İstanbul: Matbâ-i Bahriyye, 1338.

Bahadıroğlu, Mustafa. *Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarikatı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Bahadıroğlu, Mustafa. *Üftâde Divânı*. Bursa: Üftâde Kur’an Kursu Derneği, 2. Basım, 2000.

Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağdaş Türk Yazarları Yayınları, 1. Basım, 1976.

Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı ve Şerhi*. 10/ 133- 147. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 1995.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2014.

Ceyhan, Semih. “Halvetiyye”, *Türkiye’de Tarikarlar Tarih ve Kültür* ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 695- 778.
http://isamveri.org/pdfdrg/D233099/2015/2015_CEHANS2.pdf.

Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabü’t-Ta’rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.

Danışmend, İsmail Hamî. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 2. Basım, 1971.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42/ 431- 435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Emecen, Feridun. “Osman II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/453-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Emecen, Feridun. “Selim I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/407- 414. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Emecen, Feridun. “Selim II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/414- 418. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Emecen, Feridun. “Süleyman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/62- 74. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2017.

Evliya Çelebi. *Seyahatnâmesi*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Kitap, Bel_Osm_0.00201-01/01. 1-339.

Firuzâbâdî, Muhammed b.Ya’kub. *Kâmusu’l-Muhît*. thk. Muhammed Naim el-Arkusûî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed. *İhyâ-i Ulûmu’-Dîn*. 4. Cilt. Beyrut:Dâru’l-Ma’rife, 1957.

Gençdoğan, İklîma. *Aziz Mahmud Hüdayî Divanı’nda Dinî Muhteva*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Güler, Feyza. “Şeyh Üftade’nin Tasavvuf Anlayışında Aslî Vatan Düşüncesi Ve Kaynakları”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017). http://isamveri.org/pdfdrg/D04035/2017_2/2017_2_GULERF.pdf

Hücvîrî, Ali b. Osman Cullâbî. *Keşfu’l- Mahcûb*. thk. Dr. Adburrahman es-Seyh. Kahire: Mektebeti’s-Segafet-i ed-Dîniyye, 2008.

Hüsameddin Bursevî. *Menâkıb-ı Üftade*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler,OE_Yz_1537. 1-52.

İsfahânî, Râgıb. *el- Müfredât fî Garîbi’l- Kur’an*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Dîmeşk: Dâru’l-Kalem, 1412.

İlgürel, Müctebâ. “Ahmed I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/30-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Karaman, Hayrettin. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5. Cilt. Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2017.

Kâşânî, Abdürrazzak. *Letâifu’l-A’lâm Fî İşarâtı Ehl-i İlham*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak Buharî. et- *Ta’arruf li Mezhebi Ehli’-Tasavvuf*. thk. Arsercun Erbekrî. Kahire: Mektebeti’l Hanici, 1933.

Kızıler, Hamdi. “Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram-I Veli Ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”. *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2013), 67-80. http://isamveri.org/pdfdrg/D00477/2013_32/2012_32_KIZILERH.pdf

Kıyıcı, Adem. *Üftade Divanı’nda Dinî Tasavvufî Muhteva*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Koç,Mustafa. “16. yy Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşi-Ahrârî, Yesevî ve Kübrevî Şeyhleri”. *Kutadgubilig Felfese- Bilim Araştırmaları* 7 (Mart 2005), 213- 254. http://isamveri.org/pdfdrg/D02431/2005_7/2005_7_KOCM.pdf.

Kurnaz, Cemal. “Bülbül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/ 485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kurnaz, Cemal. “Gönül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/ 150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kurnaz, Cemal. “Gül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/ 219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kuşeyrî, Ebu Kasım Abdülkerim. *er- Risâle*. thk. Abdulhalim Mahmud. Kahire: Kitâbü’ş-Şu’be, 1989.

Küçük, Osman Nuri. “Bir Gönül Bilgesinin Gönül Tarifi”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. ed. Ejder Okumuş. 3/ 31-38. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 1. Basım, 2014. http://isamveri.org/pdfdrg/D234591/2014_KUCUKON.pdf

Küçük, Sezai. *XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000. file:///C:/Users/chn/Downloads/102274%20(1).pdf.

Küttikoğlu, Bekir. “Murad III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Mehmed Muhyiddin Üftade. *Divan*. nşr. Bursalı Mehmet Tâhir Efendi. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1. Basım, 1328.

Mehmed Muhyiddin Üftade. *Divan-ı Hazreti Üftade*. nşr. Arzu Meral. İstanbul: Revak Kitabevi, 1. Basım, 2012.

Mehmed Muhyiddin Üftade. *Üftade Divanı*. thk. Mustafa Bahadıroğlu. Bursa: Furkan Ofset, 1. Basım, 2000.

Mehmed Şemseddin. *Yadigâr-i Şemsî*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, MC_Osm_K.00636/01, 1-142.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Bektaşilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/ 373-379. İstanbul: TDV Yayınları., 1992.

Öngören, Reşat. “Zeyniyye”. *Türkiye’de Tarikarlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 69/851-926. http://isamveri.org/pdfdrg/D233099/2015/2015_ONGORENR1.pdf.

Öner, Sibel. *Aziz Mahmud Hüdayi Divanı’nın Halk Edebiyatı Ve Metaforik Anlatım Bakımından Değerlendirmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Özler, Mevlüt. “Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/ 18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Öztürk, Ali, *XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003. file:///C:/Users/chn/Downloads/127693%20(1).pdf.

Serrâc, Ebu Nasr. *el- Lüma’*. thk. Dr. Abdülhalim Mahmud. Bağdat: Dârü’l-Kitâbü’l-Hadis, 1960.

Şenocak, Kemaleddin. *Kutbu’l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*. İstanbul: Turgut Şedele Matbaası, 1. Basım, 1970.

Şimşek, Selâmi. *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. basım, 2017.

Sühreverdî, Ebu Hafs Şehâbeddin Ömer. *Avârifü’l- Maârif*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkan Yayınları, 13. Basım, 2021.

Tanrıkorur, Barihüda. “Mevlevilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/ 468-475. Ankara: TDV Yayınları., 2004.

Tansel, Fevziye. “Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1, 1967. http://isamveri.org/pdfdrg/D00001/1967_C15/1967_C15_TANSELF.pdf

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali. *Keşşâfı ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî. 1- 2. Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tek, Abdurrezzak. “Zeyniyye Kültürünün Bursa'daki Mirası”. *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu* 4/18 (Eylül 2005), 381- 406. http://isamveri.org/pdfdrg/D193342/2005/2005_TEKA.pdf.

Tezeren, Ziver. *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1. Basım, 1984.

Toysal, Tuğrul Çağrı. *Üftade Divanı*. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Turan, Şerafettin. “Bayezid II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/234- 238. İstanbul: TDV Yayınları,1992.

Türer, Osman. “Latife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/ 110. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2016.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Uludağ, Süleyman. “Ağyâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/ 482. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uludağ, Süleyman. “Celvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/273. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Uludağ, Süleyman. “Dünya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/ 22-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uludağ, Süleyman. “Halvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uzun, Mustafa İsmet. “Cân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Üftade. *Divan*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 330/1. 1-19.

Üstüner, Kaplan. *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 2014.

Yetik, Erhan. “Hayret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/ 60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2020.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikatı*. İstanbul: Erkam Yayınları, 4. Basım, 2014.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Aziz Mahmud Hüdayi Ve Celvetiyye Tarikati*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1980.

Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/273-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yılmaz, Hasan Kâmil. “Eğitimde Gönül Faktörü ve Mevlana Örneği”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* VI./14 (2005), 13-24. <http://hasankamiliymaz.com/egitimde-gonul-faktoru-mevlana-ornegi.html>

Yılmaz, Ziya. “Murad IV”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/177- 183. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yücer, Hülya. *Kur'an'da Muhabbet Kavramı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. file:///C:/Users/chn/Downloads/596459.pdf.

